

EÖTVÖS LORÁND TUDOMÁNYEGYETEM

TERMÉSZETTUDOMÁNYI KAR

Nemegyensúlyi statisztikus fizika

Készült Sasvári László előadásai alapján

Tartalomjegyzék

1. A lineáris válasz elmélete	4
1.1. A sztatikus lineáris válasz elmélete	5
1.2. A dinamikai lineáris válasz elmélete	10
1.2.1. A dinamikai válaszfüggvény	10
1.2.2. Dinamikai válaszfüggvény a kvantummechanikában	13
1.2.3. Energiareprezentáció	18
1.2.4. Korrelációs függvények	19
1.2.5. Összegszabályok	21
1.2.6. Megmaradó mennyiségek válasza	21
1.2.7. Időtükrozési invariancia	23
2. Sztochasztikus folyamatok	26
2.1. Sztochasztikus folyamatok általános leírása	26
2.1.1. Sztochasztikus folyamatok fogalma	26
2.1.2. Markov-folyamatok	27
2.1.3. Homogén Markov-folyamatok	29
2.2. Diffúziós folyamatok	32
2.2.1. Valószínűségszámítási fogalmak összefoglalása	32
2.2.2. A diffúziós folyamat fogalma	32
2.2.3. Fokker-Planck egyenlet	33
2.2.4. Wiener-folyamat	35
2.2.5. Gauss-típusú fehérzaj	36
2.2.6. Langevin-egyenlet	37
2.2.7. Ornstein-Uhlenbeck folyamat	38
2.2.8. Általánosítás több változóra	41
2.3. Brown-mozgás	43
2.3.1. Klasszikus mozgás hőtartályban, egy-dimenzióban	43
2.3.2. A Brown-mozgás vizsgálata	44
2.3.3. Mozgás harmonikus-oszcillátor potenciálban	46
2.4. Master-egyenlet	48
2.4.1. p_1 kielégíti a Master-egyenletet	49
2.4.2. Stacionárius (egyensúlyi) megoldások	49
2.4.3. Részletes egyensúly	49
2.4.4. Időtükrozési invariancia	50
2.4.5. Véges állapottér esete	50
2.4.6. A Master-egyenlettel kapcsolatos fizikai feladatok	50

TARTALOMJEGYZÉK	3
2.5. H -tétel és alkalmazásai	51
2.5.1. A H -tétel levezetése	51
2.5.2. Alkalmazás a kanonikus sokaságra	53
2.5.3. Metropolis algoritmus	54
3. Függelék	55
3.1. Fourier-transzformáció	55
3.2. Néhány szó a disztribúciókról	55

1. fejezet

A lineáris válasz elmélete

Tekintsünk egy $\mathcal{H}$ Hamilton operátorral jellemzett kvantummechanikai rendszert. Ha ezt megzavarjuk, akkor a megzavart rendszer $\mathcal{H}'$ operátora:

$$(1.1) \quad \mathcal{H}' = \mathcal{H} + \delta\mathcal{H}.$$

- A $\delta\mathcal{H}$ zavar lehet időben állandó. Ekkor tulajdonképpen azt vizsgáljuk, hogy hogyan változik a rendszer egyensúlyi állapota a zavar nagyságától függően (pl. bekapcsolunk egy kis mágneses teret). Lényegében arról van itt szó, hogy ha f jelöli a zavart és $\mathbf{B}$ egy fizikai mennyiséget, akkor $\langle \mathbf{B} \rangle_f - \langle \mathbf{B} \rangle_0$ arányos az f zavarral, és az arányossági tényező χ , egy zavartól és időtől független állandó, amit sztatikus lineáris válasznak nevezünk.
- A zavar lehet időben változó. Ekkor a válasz is változik, amit ebből fakadóan dinamikai lineáris válaszfüggvénynek nevezünk.

Most külön megvizsgáljuk a sztatikus és a dinamikai válasz esetét. Az átlagokat az első esetben a Boltzmann-eloszlással, a második esetben pedig a sűrűségoperátorral fejezzük ki.

1.1. A sztatikus lineáris válasz elmélete

Általános megfontolások. Tekintsük azt az esetet, amikor $\delta\mathcal{H}$ időben állandó. Egy tetszőleges $\mathbf{B}$ fizikai mennyiség egyensúlyi (Boltzmann) átlaga ekkor:

$$(1.2) \quad \langle \mathbf{B} \rangle = \frac{\text{Tr} [e^{-\beta\mathcal{H}'} \mathbf{B}]}{\text{Tr} [e^{-\beta\mathcal{H}'}]}.$$

A $\mathbf{B}$ fizikai mennyiség zavarmentes egyensúlyi átlaga:

$$(1.3) \quad \langle \mathbf{B} \rangle_0 = \frac{\text{Tr} [e^{-\beta\mathcal{H}} \mathbf{B}]}{\text{Tr} [e^{-\beta\mathcal{H}}]}.$$

A $\langle \mathbf{B} \rangle$ átlag kiszámításához $e^{-\beta\mathcal{H}'}$ -t kell vizsgálnunk:

$$(1.4) \quad e^{-\beta\mathcal{H}'} = e^{-\beta(\mathcal{H}+\delta\mathcal{H})} = \begin{cases} e^{-\beta\mathcal{H}} e^{-\beta\delta\mathcal{H}}, & \text{ha } [\mathcal{H}, \delta\mathcal{H}] = 0, \\ e^{-\beta\mathcal{H}} S(\beta), & \text{egyébként.} \end{cases}$$

Az utóbbinál $S(0) = 1$ és ha $\delta\mathcal{H} = 0$, akkor $S(\beta) = 1$. Maradva az utóbbi esetről: S -re felírhatunk egy differenciál, illetve egy azzal ekvivalens integrál egyenletet:

$$(1.5) \quad \begin{aligned} e^{-\beta(\mathcal{H}+\delta\mathcal{H})} &= e^{-\beta\mathcal{H}} S(\beta) & / \frac{\partial}{\partial\beta} \\ -(\mathcal{H} + \delta\mathcal{H}) \underbrace{e^{-\beta(\mathcal{H}+\delta\mathcal{H})}}_{e^{-\beta\mathcal{H}} S(\beta)} &= -\mathcal{H} e^{-\beta\mathcal{H}} S(\beta) + e^{-\beta\mathcal{H}} \frac{\partial S(\beta)}{\partial\beta} \end{aligned}$$

A kapcsolószerű jelben lévő rész olyan, mint a Heisenberg-kép imaginárius idővel, így $\delta\mathcal{H}(\beta) := e^{\beta\mathcal{H}} \delta\mathcal{H} e^{-\beta\mathcal{H}}$. Ezzel a differenciálegyenlet végső formája:

$$(1.6) \quad \frac{\partial S(\beta)}{\partial\beta} = -\delta\mathcal{H}(\beta) S(\beta), \quad S(\beta = 0) = 1.$$

Ezt átírhatjuk integrál-egyenletté:

$$(1.7) \quad S(\beta) = 1 - \int_0^\beta \delta\mathcal{H}(\tau) S(\tau) d\tau,$$

aminek megoldását a szukcesszív-approximáció módszerrel közelíthetjük:

$$(1.8) \quad \begin{aligned} S_0(\beta) &= 1. \\ S_1(\beta) &= 1 - \int_0^\beta \delta\mathcal{H}(\tau) d\tau. \\ S_2(\beta) &= 1 - \int_0^\beta \delta\mathcal{H}(\tau) d\tau + \int_0^\beta \delta\mathcal{H}(\tau) \int_0^\tau \delta\mathcal{H}(\tau') d\tau' d\tau. \\ &\vdots \end{aligned}$$

$\delta\mathcal{H}$ **megválasztása.** Most tételezzük fel, hogy a zavar alakja $\delta\mathcal{H} = -\mathbf{A}f$, ahol $\mathbf{A}$ egy fizikai mennyiség és f egy kicsi zavar erőssége. A kicsi itt azt jelenti, hogy $\mathcal{O}(f^2)$ elhanyagolható. Ekkor

$$(1.9) \quad S(\beta) = 1 + f \int_0^\beta [e^{\tau\mathcal{H}}\mathbf{A}e^{-\tau\mathcal{H}}] d\tau + \mathcal{O}(f^2).$$

Itt a kapcsos zárójelben lévő részt $\mathbf{A}(\tau)$ -val jelöljük, utalva a Heisenberg-képbeli alakra. Ennek segítségével kifejezhetjük $\mathbf{B}$ átlagát az f erősségű zavar jelenlétében:

$$(1.10) \quad \langle \mathbf{B} \rangle_f = \frac{\text{Tr} [e^{-\beta\mathcal{H}} S(\beta) \mathbf{B}]}{\text{Tr} [e^{-\beta\mathcal{H}} S(\beta)]} = \frac{\text{Tr} \left[e^{-\beta\mathcal{H}} \left(1 + f \int_0^\beta \mathbf{A}(\tau) d\tau \right) \mathbf{B} \right]}{\text{Tr} \left[e^{-\beta\mathcal{H}} \left(1 + f \int_0^\beta \mathbf{A}(\tau) d\tau \right) \right]}.$$

Vizsgáljuk meg a nevezőt:

$$\text{Tr} \left[e^{-\beta\mathcal{H}} \left(1 + f \int_0^\beta \mathbf{A}(\tau) d\tau \right) \right] = \text{Tr} e^{-\beta\mathcal{H}} + f \int_0^\beta \text{Tr} [e^{-\beta\mathcal{H}} \mathbf{A}(\tau)] d\tau.$$

Itt az integrandus valójában független τ -tól:

$$\begin{aligned} \text{Tr} [e^{-\beta\mathcal{H}} \mathbf{A}(\tau)] &= \text{Tr} [e^{-\beta\mathcal{H}} e^{\tau\mathcal{H}} \mathbf{A} e^{-\tau\mathcal{H}}] = \text{Tr} [e^{-\tau\mathcal{H}} e^{-\beta\mathcal{H}} e^{\tau\mathcal{H}} \mathbf{A}] = \\ &= \text{Tr} [e^{-\beta\mathcal{H}} e^{-\tau\mathcal{H}} e^{\tau\mathcal{H}} \mathbf{A}] = \text{Tr} [e^{-\beta\mathcal{H}} \mathbf{A}]. \end{aligned}$$

A nevező végleges alakja tehát

$$\text{Tr} e^{-\beta\mathcal{H}} + \beta f \text{Tr} [e^{-\beta\mathcal{H}} \mathbf{A}] = \text{Tr} [e^{-\beta\mathcal{H}}] \left(1 + \beta f \frac{\text{Tr} [e^{-\beta\mathcal{H}} \mathbf{A}]}{\text{Tr} e^{-\beta\mathcal{H}}} \right) = \text{Tr} [e^{-\beta\mathcal{H}}] (1 + \beta f \langle \mathbf{A} \rangle_0).$$

Ennek ismeretében $\mathbf{B}$ átlaga egyszerűbb alakra hozható:

$$(1.11) \quad \langle \mathbf{B} \rangle_f = (1 + \beta f \langle \mathbf{A} \rangle_0)^{-1} \left[\langle \mathbf{B} \rangle_0 + f \int_0^\beta \langle \mathbf{A}(\tau) \mathbf{B} \rangle_0 d\tau \right].$$

Ez tovább egyszerűsíthető, ha az első tagot sorba fejtjük (mértani sor):

$$(1 + \beta f \langle \mathbf{A} \rangle_0)^{-1} = 1 - \beta f \langle \mathbf{A} \rangle_0 + \underbrace{(\beta f \langle \mathbf{A} \rangle_0)^2 - (\beta f \langle \mathbf{A} \rangle_0)^3 + (\beta f \langle \mathbf{A} \rangle_0)^4 \mp \dots}_{\mathcal{O}(f^2)}.$$

Mivel $\mathcal{O}(f^2)$ elhanyagolható, azért

$$(1.12) \quad \langle \mathbf{B} \rangle_f = (1 - \beta f \langle \mathbf{A} \rangle_0) \left[\langle \mathbf{B} \rangle_0 + f \int_0^\beta \langle \mathbf{A}(\tau) \mathbf{B} \rangle_0 d\tau \right].$$

Ezt a szorzatot, ha kifejtjük, akkor megjelenik benne egy f^2 -es tag, amit elhanyagolhatunk. A fennmaradó részt átrendezve az alábbi összefüggéshez jutunk:

$$(1.13) \quad \langle \mathbf{B} \rangle_f - \langle \mathbf{B} \rangle_0 = \left[\int_0^\beta \langle \mathbf{A}(\tau) \mathbf{B} \rangle_0 d\tau - \beta \langle \mathbf{A} \rangle_0 \langle \mathbf{B} \rangle_0 \right] f.$$

A zavar által okozott átlag változás tehát lineárisan függ az f zavartól, és az arányossági tényező a zavarmentes átlagokból származtatható.

A lineáris válasz. Vezessük be a következő jelölést:

$$(1.14) \quad \chi_{\mathbf{BA}} := \int_0^\beta \langle \mathbf{A}(\tau) \mathbf{B} \rangle_0 d\tau - \beta \langle \mathbf{A} \rangle_0 \langle \mathbf{B} \rangle_0.$$

$\chi_{\mathbf{BA}}$ -t a $\mathbf{A}$ által keltett zavar $\mathbf{B}$ -re adott lineáris válaszának nevezzük. Gyakran előfordul, hogy a zavarmentes átlagokat nullának tekintjük, ami azt jelenti, hogy ha $\mathbf{A}'$ és $\mathbf{B}'$ tetszőleges fizikai mennyiségek, akkor helyettük az $\mathbf{A} := \mathbf{A}' - \langle \mathbf{A}' \rangle_0$ és $\mathbf{B} := \mathbf{B}' - \langle \mathbf{B}' \rangle_0$ operátorokra térünk át. Ekkor ugyanis

$$(1.15) \quad \langle \mathbf{B} \rangle_f = \chi_{\mathbf{BA}} f, \quad \chi_{\mathbf{BA}} = \int_0^\beta \langle \mathbf{A}(\tau) \mathbf{B} \rangle_0 d\tau.$$

A χ válasznak van egy kiemelkedően fontos tulajdonsága:

$$(1.16) \quad \chi_{\mathbf{BA}} = \chi_{\mathbf{AB}}.$$

BIZONYÍTÁS.

$$\begin{aligned} \langle \mathbf{A}(\tau) \mathbf{B} \rangle_0 &= \frac{\text{Tr} [e^{-\beta \mathcal{H}} e^{\tau \mathcal{H}} \mathbf{A} e^{-\tau \mathcal{H}} \mathbf{B}]}{\text{Tr} e^{-\beta \mathcal{H}}} = \frac{\text{Tr} [e^{-\tau \mathcal{H}} \mathbf{B} e^{-\beta \mathcal{H}} e^{\tau \mathcal{H}} \mathbf{A}]}{\text{Tr} e^{-\beta \mathcal{H}}} = \\ &= \frac{\text{Tr} [e^{-\beta \mathcal{H}} e^{\beta \mathcal{H}} e^{-\tau \mathcal{H}} \mathbf{B} e^{-\beta \mathcal{H}} e^{\tau \mathcal{H}} \mathbf{A}]}{\text{Tr} e^{-\beta \mathcal{H}}} = \frac{\text{Tr} [e^{-\beta \mathcal{H}} e^{(\beta-\tau) \mathcal{H}} \mathbf{B} e^{-(\beta-\tau) \mathcal{H}} \mathbf{A}]}{\text{Tr} e^{-\beta \mathcal{H}}} = \langle \mathbf{B}(\beta - \tau) \mathbf{A} \rangle_0. \end{aligned}$$

Innen a $\tau' := \beta - \tau$ helyettesítést használva kapjuk a fenti formulát:

$$\chi_{\mathbf{BA}} = \int_0^\beta \langle \mathbf{A}(\tau) \mathbf{B} \rangle_0 d\tau = \int_0^\beta \langle \mathbf{B}(\beta - \tau) \mathbf{A} \rangle_0 d\tau = - \int_\beta^0 \langle \mathbf{B}(\tau') \mathbf{A} \rangle_0 d\tau' = \int_0^\beta \langle \mathbf{B}(\tau') \mathbf{A} \rangle_0 d\tau' = \chi_{\mathbf{AB}}.$$

Klasszikus eset. Ha $\mathbf{A}$ kommutál a $\mathcal{H}$ operátorral, akkor

$$(1.17) \quad \langle \mathbf{A}(\tau) \mathbf{B} \rangle_0 = \langle \mathbf{AB} \rangle_0 = \langle \mathbf{BA} \rangle_0 \quad \Rightarrow \quad \chi_{\mathbf{BA}} = \beta \langle \mathbf{AB} \rangle_0.$$

Ez nem más, mint a klasszikus alakja a válasznak: a két fizikai mennyiség korrelációja megszorozva β -val. Ugyanezt az eredményt kapjuk, ha $\mathbf{B}$ kommutál a $\mathcal{H}$ operátorral.

Energiareprezentáció. Legyen $\mathcal{H}|n\rangle = E_n|n\rangle$, ahol $\{|n\rangle\}$ teljes ortonormált rendszer az állapotok Hilbert-terén. Ekkor $e^{\alpha\mathcal{H}}|n\rangle = e^{\alpha E_n}|n\rangle$ és $\sum_m |m\rangle\langle m| = 1$.

$$(1.18) \quad Z := \text{Tr} e^{-\beta\mathcal{H}} = \sum_n \langle n| e^{-\beta\mathcal{H}} |n\rangle = \sum_n e^{-\beta E_n}.$$

Ekkor χ_{BA} alakja az alábbi módon átírható:

$$\begin{aligned} \chi_{\text{BA}} &= \frac{1}{Z} \int_0^\beta \text{Tr} [e^{-\beta\mathcal{H}} e^{\tau\mathcal{H}} \mathbf{A} e^{-\tau\mathcal{H}} \mathbf{B}] d\tau = \frac{1}{Z} \int_0^\beta \text{Tr} [\mathbf{A} e^{-\tau\mathcal{H}} \mathbf{B} e^{-\beta\mathcal{H}} e^{\tau\mathcal{H}}] d\tau \\ &= \frac{1}{Z} \int_0^\beta \sum_n \langle n| \mathbf{A} e^{-\tau\mathcal{H}} \mathbf{B} e^{-\beta\mathcal{H}} e^{\tau\mathcal{H}} |n\rangle d\tau = \frac{1}{Z} \int_0^\beta \sum_{n,m} e^{-\beta E_n} e^{\tau E_n} \langle n| \mathbf{A} e^{-\tau\mathcal{H}} |m\rangle \langle m| \mathbf{B} |n\rangle d\tau \\ &= \frac{1}{Z} \int_0^\beta \sum_{n,m} e^{-\beta E_n} e^{\tau(E_n - E_m)} \langle n| \mathbf{A} |m\rangle \langle m| \mathbf{B} |n\rangle d\tau \end{aligned}$$

Itt az integrált könnyen kiszámíthatjuk, hiszen csak egyetlen tag függ τ -tól

$$\int_0^\beta e^{\tau(E_n - E_m)} d\tau = \begin{cases} \beta, & \text{ha } E_n = E_m, \\ \frac{e^{\beta(E_n - E_m)} - 1}{E_n - E_m}, & \text{egyébként.} \end{cases}$$

Ezt a látszólag két különböző eredményt kezelhetjük egyben, hiszen az exponenciális függvény hatványsorából következik, hogy

$$\lim_{E_n \rightarrow E_m} \frac{e^{\beta(E_n - E_m)} - 1}{E_n - E_m} = \beta.$$

Mindezek fényében felírhatjuk χ_{BA} alakját energiareprezentációban:

$$(1.19) \quad \chi_{\text{BA}} = \frac{1}{Z} \sum_{n,m} \frac{e^{-\beta E_m} - e^{-\beta E_n}}{E_n - E_m} \langle n| \mathbf{A} |m\rangle \langle m| \mathbf{B} |n\rangle.$$

Ebben a formulában a tört nem változik az $n \leftrightarrow m$ csere esetén, aminek két látható következménye van:

- $\chi_{\text{BA}} = \chi_{\text{AB}}$, ezt már láttuk, de innen is kijön.
- $\chi_{\text{BA}}^* = \chi_{\text{BA}}$, azaz a válasz valós.

$\delta\mathcal{H}$ megválasztásának általánosítása. Legyenek $\mathbf{A}_1, \mathbf{A}_2, \dots, \mathbf{A}_N$ lineárisan független operátorok és $f_1, f_2, \dots, f_N$ kicsi zavarok (tehát bármely $f_i f_j$ szorzat elhanyagolható), ekkor

$$(1.20) \quad \delta\mathcal{H} := - \sum_{j=1}^N \mathbf{A}_j f_j.$$

Ha ránézünk az S függvény (1.8) sorfejtésére, akkor az f_j -k kicsisége miatt:

$$(1.21) \quad S(\beta) = 1 + \sum_{j=1}^N f_j \int_0^{\beta} \mathbf{A}_j(\tau) d\tau, \text{ ahol } \mathbf{A}_j(\tau) = e^{\tau\mathcal{H}} \mathbf{A}_j e^{-\tau\mathcal{H}}.$$

Ezzel végigszámolva egy tetszőleges $\mathbf{B}$ operátor (1.10) átlagát, a következő eredményt kapjuk:

$$(1.22) \quad \langle \mathbf{B} \rangle - \langle \mathbf{B} \rangle_0 = \sum_{j=1}^N \left[\int_0^{\beta} \langle \mathbf{A}_j(\tau) \mathbf{B} \rangle_0 d\tau - \beta \langle \mathbf{A}_j \rangle_0 \langle \mathbf{B} \rangle_0 \right] f_j.$$

Tegyük fel, hogy az $\mathbf{A}_j$ operátorok zavarmentes egyensúlyi átlaga nulla. Ekkor az előbbi formula szerint

$$(1.23) \quad \langle \mathbf{A}_i \rangle = \sum_{j=1}^N \chi_{ij} \mathbf{A}_j, \text{ ahol } \chi_{ij} = \chi_{\mathbf{A}_i \mathbf{A}_j} = \int_0^{\beta} \langle \mathbf{A}_j(\tau) \mathbf{A}_i \rangle_0 d\tau.$$

A χ_{ij} mátrix természetesen valós, és (1.16) szerint szimmetrikus, azaz $\chi_{ij} = \chi_{ji}$, energia-reprezentációbeli alakja pedig:

$$(1.24) \quad \chi_{ij} = \frac{1}{Z} \sum_{n,m} \frac{e^{-\beta E_m} - e^{-\beta E_n}}{E_n - E_m} \langle n | \mathbf{A}_j | m \rangle \langle m | \mathbf{A}_i | n \rangle.$$

Most pedig megmutatjuk a χ_{ij} mátrixnak még egy fontos tulajdonságát:

$$(1.25) \quad \chi_{ij} \text{ pozitív definit.}$$

BIZONYÍTÁS. Azt kell megmutatni, hogy tetszőleges $\alpha \in \mathbb{R}^N \setminus \{0\}$ esetén

$$\sum_{i=1}^N \sum_{j=1}^N \alpha_i \chi_{ij} \alpha_j > 0.$$

Használjuk fel az energia-reprezentációs alakot

$$\sum_{i=1}^N \sum_{j=1}^N \alpha_i \chi_{ij} \alpha_j = \frac{1}{Z} \sum_{n,m} \frac{e^{-\beta E_m} - e^{-\beta E_n}}{E_n - E_m} \langle n | \sum_{j=1}^N \alpha_j \mathbf{A}_j | m \rangle \langle m | \sum_{i=1}^N \alpha_i \mathbf{A}_i | n \rangle.$$

Itt $1/Z$ és az energiákat tartalmazó tört mindig pozitív, az utolsó két tag pedig egymás komplex konjugáltja, vagyis nemnegatív:

$$\langle n | \sum_{j=1}^N \alpha_j \mathbf{A}_j | m \rangle \langle m | \sum_{i=1}^N \alpha_i \mathbf{A}_i | n \rangle = \left| \langle n | \sum_{j=1}^N \alpha_j \mathbf{A}_j | m \rangle \right|^2 \geq 0, \quad \forall n, m \text{ esetén.}$$

Mivel $\{|n\rangle\}$ teljes ortonormált rendszer, ezért ha minden n, m esetén $\left| \langle n | \sum_{j=1}^N \alpha_j \mathbf{A}_j | m \rangle \right|^2 = 0$,

akkor $\sum_{j=1}^N \alpha_j \mathbf{A}_j = 0$, ami az $\mathbf{A}_j$ operátorok lineáris függetlensége miatt, csak $\alpha = 0$ esetén teljesül. **q. e. d.**

1.2. A dinamikai lineáris válasz elmélete

1.2.1. A dinamikai válaszfüggvény

Zavarjunk meg egy rendszert valamilyen $f(t)$ zavarral, és mérjük a $B(t)$ fizikai mennyiséget. Dinamikai válaszfüggvénynek egy olyan $\chi(t, t')$ függvényt várunk, amelyre

$$(1.26) \quad B(t) = \int_{-\infty}^{\infty} \chi(t, t') f(t') dt'.$$

Alapvető követelmények.

- Teljesül a kauzalitás, azaz a mérhető mennyiség jelenlegi értéke csak a múltbeli értékektől függhet: $\chi(t, t') = 0$, ha $t' > t$.
- Van időeltolási invariancia, azaz teljesen mindegy, hogy mikor kapcsoljuk be a zavart, onnantól a lefutása mindig azonos, vagyis tekinthetjük úgy, hogy a zavart a $t' = -\infty$ -ben kapcsoljuk be: $\chi(t, t') = \chi(t - t')$.
- A válaszfüggvény valós.

Közvetlen következmények. Legyen $\tau = t - t'$, ekkor

$$(1.27) \quad B(t) = \int_{-\infty}^t \chi(t - t') f(t') dt' = \int_0^{\infty} \chi(\tau) f(t - \tau) d\tau.$$

Írjuk fel a Fourier transzformáltat:

$$(1.28) \quad \chi(\omega) = \int_0^{\infty} \chi(\tau) e^{i\omega\tau} d\tau, \quad \chi(\tau) = \frac{1}{2\pi} \int_{-\infty}^{\infty} \chi(\omega) e^{-i\omega\tau} d\omega.$$

Mivel $\chi(\tau) = \chi^*(\tau)$ ezért

$$\begin{aligned} \frac{1}{2\pi} \int_{-\infty}^{\infty} \chi(\omega) e^{-i\omega\tau} d\omega &= \chi(\tau) = \chi^*(\tau) = \frac{1}{2\pi} \int_{-\infty}^{\infty} \chi^*(\omega) e^{i\omega\tau} d\omega = \\ &= -\frac{1}{2\pi} \int_{\infty}^{-\infty} \chi^*(-\omega) e^{-i\omega\tau} d\omega = \frac{1}{2\pi} \int_{-\infty}^{\infty} \chi^*(-\omega) e^{-i\omega\tau} d\omega, \end{aligned}$$

vagyis mivel a kezdő és a végső formula között a reláció minden τ -ra fennáll, ezért

$$(1.29) \quad \chi^*(\omega) = \chi(-\omega).$$

Ebből viszont az következik, hogy

$$(1.30) \quad \begin{aligned} \operatorname{Re}(\chi(\omega)) &= \operatorname{Re}(\chi^*(\omega)) = \operatorname{Re}(\chi(-\omega)) && \Rightarrow && a \text{ valós rész páros,} \\ \operatorname{Im}(\chi(\omega)) &= -\operatorname{Im}(\chi^*(\omega)) = -\operatorname{Im}(\chi(-\omega)) && \Rightarrow && a \text{ képzetes rész páratlan.} \end{aligned}$$

A lineáris válasz tulajdonság a Fourier-transzformáltakra is fönnáll, hiszen

$$(1.31) \quad \begin{aligned} B(\omega) &= \int_{-\infty}^{\infty} B(t)e^{i\omega t} dt = \int_{-\infty}^{\infty} dt \int_0^{\infty} d\tau \chi(\tau) f(t-\tau) e^{i\omega t} = \\ &= \int_0^{\infty} d\tau \chi(\tau) e^{i\omega\tau} \int_{-\infty}^{\infty} dt f(t-\tau) e^{i\omega(t-\tau)} = \int_0^{\infty} d\tau \chi(\tau) e^{i\omega\tau} f(\omega) = \chi(\omega) f(\omega). \end{aligned}$$

Monokromatikus zavar. Monokromatikus zavarról akkor beszélünk, amikor $f(t) = f_{\omega} e^{-i\omega t}$. Ekkor (1.27) és az előbbi szerint

$$B(t) = \int_0^{\infty} \chi(\tau) f(t-\tau) d\tau = f_{\omega} e^{-i\omega t} \int_0^{\infty} \chi(\tau) e^{i\omega\tau} d\tau = f_{\omega} \chi(\omega) e^{-i\omega t} = B(\omega) e^{-i\omega t}.$$

Fourier-transzformálás komplex frekvenciákon Vizsgáljuk meg az alábbi transzformációt:

$$\chi(z) = \int_0^{\infty} \chi(\tau) e^{iz\tau} d\tau.$$

Mivel $e^{iz\tau} = e^{i\operatorname{Re}(z)\tau} e^{-\operatorname{Im}(z)\tau}$ és $\tau > 0$, ezért

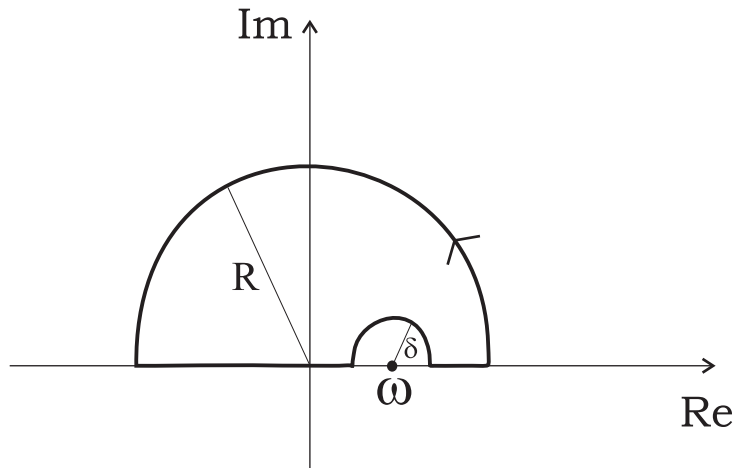
- $\chi(z)$ -nek nincs szingularitása a felső félsíkon ($\operatorname{Im}(z) > 0$ esetén), ezen a részen $\chi(z)$ analitikus,
- ha $\chi(\tau)$ korlátos, akkor $\chi(z)$ is az,
- $\chi(z)$ még akkor is lehet analitikus, ha $\chi(\tau)$ nem az.

Fontos azonban látni, hogy az integrál elszáll $\operatorname{Im}(z) < 0$ esetén, vagyis az alsó félsíkon nincs értelmezve.

Komplex függvénytanból ismeretes, hogy ha $\chi(z)$ analitikus, akkor

$$(1.32) \quad \oint_C \frac{\chi(z)}{z-\omega} dz = 0,$$

ahol C az alábbi kontúr:

A fenti integrált részletesen kiírhatjuk a kontúr mentén:

$$0 = \int_{-R}^{\omega-\delta} \frac{\chi(\omega')}{\omega' - \omega} d\omega' + \int_{\pi}^0 \frac{\chi(\omega + \delta e^{i\varphi})}{\omega + \delta e^{i\varphi} - \omega} i\delta e^{i\varphi} d\varphi + \int_{\omega+\delta}^R \frac{\chi(\omega')}{\omega' - \omega} d\omega' + \int_0^{\pi} \frac{\chi(\omega + Re^{i\varphi})}{\omega + Re^{i\varphi} - \omega} iRe^{i\varphi} d\varphi,$$

azaz némi egyszerűsítés után

$$0 = \int_{-R}^{\omega-\delta} \frac{\chi(\omega')}{\omega' - \omega} d\omega' + \int_{\omega+\delta}^R \frac{\chi(\omega')}{\omega' - \omega} d\omega' + i \int_{\pi}^0 \chi(\omega + \delta e^{i\varphi}) d\varphi + i \int_0^{\pi} \chi(\omega + Re^{i\varphi}) d\varphi.$$

Tegyük fel, hogy $\chi(z)$ tart nullához, midőn $|z|$ tart végtelenhez. Ekkor $R \rightarrow \infty$ esetén egyrészt a legutóbbi egyenlet bal oldala, vagyis az integrál értéke, nulla marad mindvégig, másrészt a jobb oldal utolsó tagja nullába megy, így

$$0 = \int_{-\infty}^{\omega-\delta} \frac{\chi(\omega')}{\omega' - \omega} d\omega' + \int_{\omega+\delta}^{\infty} \frac{\chi(\omega')}{\omega' - \omega} d\omega' + i \int_{\pi}^0 \chi(\omega + \delta e^{i\varphi}) d\varphi.$$

Tartsunk ez után δ -val nullához:

$$0 = \lim_{\delta \rightarrow +0} \left[\int_{-\infty}^{\omega-\delta} \frac{\chi(\omega')}{\omega' - \omega} d\omega' + \int_{\omega+\delta}^{\infty} \frac{\chi(\omega')}{\omega' - \omega} d\omega' \right] - i\pi\chi(\omega)$$

Az itt szereplő limeszt főérték-integrálnak is szokták nevezni, és $\mathbb{P}$ -vel jelölik. Így a végeredmény az úgynevezett Kramers-Kronig reláció:

$$(1.33) \quad \mathbb{P} \int_{-\infty}^{\infty} \frac{\chi(\omega')}{\omega' - \omega} d\omega' = i\pi\chi(\omega).$$

Ennek ki szokták írni külön a valós, és külön a képzetes részét:

$$(1.34) \quad \begin{aligned} \mathbb{P} \int_{-\infty}^{\infty} \frac{\operatorname{Re}(\chi(\omega'))}{\omega' - \omega} d\omega' &= \operatorname{Re}(i\pi\chi(\omega)) = -\pi \operatorname{Im}(\chi(\omega)), \\ \mathbb{P} \int_{-\infty}^{\infty} \frac{\operatorname{Im}(\chi(\omega'))}{\omega' - \omega} d\omega' &= \operatorname{Im}(i\pi\chi(\omega)) = \pi \operatorname{Re}(\chi(\omega)). \end{aligned}$$

E két egyenlet egymás Hilbert-transzformáltja, és fontos következményei vannak:

- A valós és képzetes részek egymásból kiszámíthatóak.
- Nem lehet a $\chi(\omega)$ válaszfüggvény tisztán valós, vagy tisztán képzetes.

A fenti formulák levezetése nem csak az általunk végigjárt úton lehetséges, ugyanis:

Tichmarsh tétel. Az alábbi három állítás ekvivalens:

- f olyan függvény, ami egy $t > 0$ -ra nem nulla függvény Fourier-transzformáltja.
- f a felső félsíkon analitikus.
- Fennáll f -re a Kramers-Kronig reláció.

1.2.2. Dinamikai válaszfüggvény a kvantummechanikában

Az alábbiakban gyakran alkalmazzuk a következő matematikai összefüggéseket:

$$\text{Tr} [|a\rangle \langle b| \mathbf{A}] = \sum_{i,j} a_i b_j^* A_{ji} = \sum_{i,j} b_j^* A_{ji} a_i = \langle b | \mathbf{A} | a \rangle,$$

$$\text{Tr} [|a\rangle \langle a|] = \sum_i a_i^* a_i = \|a\|^2.$$

A sűrűségoperátor mérési motivációja. Tételezzük fel, hogy egy $|\psi\rangle$ állapotban lévő kvantummechanikai rendszeren egy $\mathbf{M}$ mérést végzünk. Ekkor a rendszer beugrik az $\mathbf{M}$ operátor valamelyik $|m_i\rangle$ sajátállapotába, és a mérőműszer a λ_i sajátértéket mutatja. Ha nagyon sokszor előállítjuk ugyanezt a $|\psi\rangle$ állapotot, majd elvégezzük az $\mathbf{M}$ mérést, akkor megtudhatjuk, hogy mekkora p_i valószínűséggel ugrik a rendszer az $|m_i\rangle$ állapotba. Feltételezzük, hogy a mérési-operátor sajátállapotai teljes ortonormált rendszert alkotnak a lehetséges állapotok Hilbert-terén, így

$$|\psi\rangle = \sum_i c_i |m_i\rangle.$$

Mi a c_i együtthatókat mérésekkel nem tudjuk előállítani, ugyanis mindegyik hordoz egy komplex fázist is, amit mi nem mérhetünk. Annyit azonban tudunk, hogy $p_i = |c_i|^2$. Ez az összes információnk az eredeti állapotról, amit mérésekkel előállíthatunk. E hiányos tudásunk motiválja a sűrűségoperátor bevezetését:

$$\hat{\rho} := \sum_i p_i |m_i\rangle \langle m_i|.$$

Nagyon fontos előnye az, hogy az $\mathbf{M}$ operátor $|\psi\rangle$ -re vonatkozó átlaga, vagyis a mérés átlaga, kifejezhető a sűrűségoperátor segítségével:

$$\langle \mathbf{M} \rangle_\psi = \langle \psi | \mathbf{M} | \psi \rangle = \sum_{i,j} c_i^* c_j \langle m_i | \langle \mathbf{M} | m_j \rangle = \sum_i p_i \lambda_i = \text{Tr} \hat{\rho} \mathbf{M}$$

Sűrűségoperátor tiszta állapotban. Az eredeti $|\psi\rangle$ állapothoz is rendelhető egy sűrűségoperátor

$$\hat{\rho} := |\psi\rangle \langle \psi|.$$

Az ilyen szituációt, tehát amikor létezik a Hilbert-térnek olyan eleme, amellyel a rendszer szóbanforgó sűrűségoperátora kifejezhető ilyen alakban, nevezzük tiszta állapotnak. Ekkor természetesen, ha előállítjuk $\hat{\rho}$ mátrixalakját a fenti $\mathbf{M}$ sajátállapotainak bázisán, akkor nem diagonálmátrixot kapunk, hisz

$$\rho_{ij} = \langle m_i | \hat{\rho} | m_j \rangle = c_i^* c_j,$$

és tetszőleges $\mathbf{A}$ fizikai mennyiségre teljesül, hogy

$$\langle \mathbf{A} \rangle_\psi = \text{Tr} \hat{\rho} \mathbf{A}.$$

Sűrűségoperátor kevert állapotban. Legyenek a $\{|\psi_\alpha\rangle\}$ állapotok tetszőleges normált elemei a Hilbert-térnek, tehát semmilyen ortogonalitási, vagy teljességi feltételnek nem kell, hogy eleget tegyenek, és a $\{p_\alpha\}$ nemnegatív számok olyanok, hogy $\sum_\alpha p_\alpha = 1$. Ekkor az ezekből készített kevert állapot alatt az alábbi sűrűségoperátort értjük:

$$(1.35) \quad \hat{\rho} := \sum_\alpha p_\alpha |\psi_\alpha\rangle \langle \psi_\alpha|.$$

Ekkor egy tetszőleges A fizikai mennyiség átlagát ebben a kevert állapotban így értjük

$$(1.36) \quad \langle A \rangle := \sum_\alpha p_\alpha \langle \psi_\alpha | A | \psi_\alpha \rangle = \text{Tr } \hat{\rho} A.$$

A sűrűségoperátor tulajdonságai Induljunk ki egy kevert állapotból. Ekkor

- $\hat{\rho}$ önadjungált.
- $\text{Tr } \hat{\rho} = \sum_\alpha p_\alpha \|\psi_\alpha\|^2 = 1$.
- $\text{Tr } \hat{\rho}^2 \leq 1$, ugyanis a Cauchy-Schwarz egyenlőtlenség szerint

$$\begin{aligned} \text{Tr } \hat{\rho}^2 &= \sum_{\alpha,\beta} p_\alpha p_\beta \text{Tr} [|\psi_\alpha\rangle \langle \psi_\alpha| |\psi_\beta\rangle \langle \psi_\beta|] = \sum_{\alpha,\beta} p_\alpha p_\beta \langle \psi_\alpha | \psi_\beta \rangle \langle \psi_\beta | \psi_\alpha \rangle = \\ &= \sum_{\alpha,\beta} p_\alpha p_\beta |\langle \psi_\alpha | \psi_\beta \rangle|^2 \leq \sum_{\alpha,\beta} p_\alpha p_\beta \langle \psi_\alpha | \psi_\alpha \rangle \langle \psi_\beta | \psi_\beta \rangle = 1. \end{aligned}$$

Egyenlőség pedig pontosan akkor teljesül, ha $\hat{\rho}$ tiszta állapot.

A sűrűségoperátor mozgásegyenlete. Induljunk ki a kevert állapotból, és írjuk fel az egyes állapotok időfejlődését az időfüggő Schrödinger-egyenlet szerint:

$$\begin{aligned} i\hbar \partial_t |\psi_\alpha\rangle &= \mathcal{H} |\psi_\alpha\rangle & \Rightarrow & \quad i\hbar \partial_t (|\psi_\alpha\rangle \langle \psi_\alpha|) = (i\hbar \partial_t |\psi_\alpha\rangle) \langle \psi_\alpha| + |\psi_\alpha\rangle (i\hbar \partial_t \langle \psi_\alpha|) = \\ i\hbar \partial_t \langle \psi_\alpha| &= -\langle \psi_\alpha| \mathcal{H} & & = \mathcal{H} |\psi_\alpha\rangle \langle \psi_\alpha| - |\psi_\alpha\rangle \langle \psi_\alpha| \mathcal{H} = [\mathcal{H}, |\psi_\alpha\rangle \langle \psi_\alpha|]. \end{aligned}$$

Szorozzuk meg mindegyik egyenletet p_α -val és összegezzünk α -ra:

$$i\hbar \partial_t \left(\sum_\alpha p_\alpha |\psi_\alpha\rangle \langle \psi_\alpha| \right) = \left[\mathcal{H}, \sum_\alpha p_\alpha |\psi_\alpha\rangle \langle \psi_\alpha| \right].$$

Ha beírjuk a sűrűségoperátort, akkor megkapjuk a von Neumann egyenletet:

$$(1.37) \quad i\hbar \partial_t \hat{\rho} = [\mathcal{H}, \hat{\rho}].$$

Itt feltettük, hogy p_α nem változik az időfejlődés során, vagyis az egyes $|\psi_\alpha\rangle$ tiszta állapotok statisztikai súlya minden időpillanatban azonos (ez azért jogos, mert a teljes kevert állapot, vagy másnéven sokaság időfejlődése az egyes tiszta állapotok időfejlődése miatt történik).

Az időfejlődési operátor. Az időfüggő Schrödinger-egyenletnél most használjunk kezdeti feltételt is, és hagyjuk el a bra-cat jelölést az áttekinthetőség érdekében:

$$\partial_t \psi_\alpha(t) = -\frac{i}{\hbar} \mathcal{H} \psi_\alpha(t), \quad \psi_\alpha(t = t_0) = \psi_\alpha(t_0).$$

Ennek leolvashatjuk a megoldását:

$$\psi_\alpha(t) = e^{-\frac{i}{\hbar} \mathcal{H}(t-t_0)} \psi_\alpha(t_0).$$

Itt az operátor exponensét a hatványsor definiálja. Érdemes ezt külön jelölni:

$$(1.38) \quad \mathcal{U}(t, t_0) := e^{-\frac{i}{\hbar} \mathcal{H}(t-t_0)}.$$

Mivel $\mathcal{H}$ önadjungált, ezért $\mathcal{U}(t, t_0)$ unitér, vagyis az adjungáltja az inverze, ami egyenértékű azzal, hogy a normát nem változtatja meg.

Időfüggő Hamilton-operátor. Tegyük fel, hogy $\mathcal{H} = \mathcal{H}(t)$, de önadjungált minden időpillanatban. Ekkor is a Schrödinger-egyenlet szabályozza az időfejlődést:

$$i\hbar \partial_t \psi_\alpha(t) = \mathcal{H}(t) \psi_\alpha(t), \quad \psi_\alpha(t = t_0) = \psi_\alpha(t_0).$$

Itt már nem írhatjuk fel exponens alakban az időfejlődés operátorát. Azt viszont megállapíthatjuk, hogy az időfejlődés nem változtat a skalárszorzaton (kihasználva $\mathcal{H}(t)$ önadjungáltságát):

$$\begin{aligned} \partial_t \langle \psi_1(t), \psi_2(t) \rangle &= \langle \partial_t \psi_1(t), \psi_2(t) \rangle + \langle \psi_1(t), \partial_t \psi_2(t) \rangle = \\ &= \frac{i}{\hbar} \langle \mathcal{H}(t) \psi_1(t), \psi_2(t) \rangle - \frac{i}{\hbar} \langle \psi_1(t), \mathcal{H}(t) \psi_2(t) \rangle = 0. \end{aligned}$$

Ez azt jelenti, hogy bár nem tudjuk felírni az időfejlődést exponens alakjában, de a skalárszorzat megmarad az időfejlődés során, vagyis az időfejlesztési operátor unitér:

$$(1.39) \quad \psi_\alpha(t) = \mathcal{U}(t, t_0) \psi_\alpha(t_0).$$

Ezt beírhatjuk a Schrödinger-egyenletbe, így megkapjuk $\mathcal{U}(t, t_0)$ egyenletét

$$(1.40) \quad i\hbar \partial_t \mathcal{U}(t, t_0) = \mathcal{H}(t) \mathcal{U}(t, t_0), \quad \mathcal{U}(t_0, t_0) = 1.$$

Az időfejlődési és a sűrűségoperátor kapcsolata Kevert állapotban egy tetszőleges $\mathbf{A}$ fizikai mennyiség átlaga a t időpillanatban:

$$\begin{aligned} \langle \mathbf{A} \rangle_t &= \text{Tr} \hat{\rho}(t) \mathbf{A} = \sum_\alpha p_\alpha \langle \psi_\alpha(t), \mathbf{A} \psi_\alpha(t) \rangle = \\ &= \sum_\alpha p_\alpha \langle \mathcal{U}(t, t_0) \psi_\alpha(t_0), \mathbf{A} \mathcal{U}(t, t_0) \psi_\alpha(t_0) \rangle = \sum_\alpha p_\alpha \langle \psi_\alpha(t_0), \mathcal{U}^\dagger(t, t_0) \mathbf{A} \mathcal{U}(t, t_0) \psi_\alpha(t_0) \rangle = \\ &= \text{Tr} [\hat{\rho}(t_0) \mathcal{U}^\dagger(t, t_0) \mathbf{A} \mathcal{U}(t, t_0)] = \text{Tr} [\mathcal{U}(t, t_0) \hat{\rho}(t_0) \mathcal{U}^\dagger(t, t_0) \mathbf{A}], \end{aligned}$$

vagyis leolvashatjuk, hogy

$$(1.41) \quad \hat{\rho}(t) = \mathcal{U}(t, t_0) \hat{\rho}(t_0) \mathcal{U}^\dagger(t, t_0).$$

Ha ezt deriváljuk idő szerint, és használjuk az időfejlődési operátor (1.40) egyenletét, akkor vissza kapjuk a von Neumann egyenletet időfüggő Hamilton operátor esetére is:

$$(1.42) \quad i\hbar \partial_t \hat{\rho}(t) = [\mathcal{H}(t), \hat{\rho}(t)].$$

Időfüggő perturbációszámítás. Legyen $\mathcal{H}$ a zavar nélküli időben állandó Hamilton-operátor, és $\delta\mathcal{H}(t)$ a zavar operátora. $\mathcal{H}'(t) = \mathcal{H} + \delta\mathcal{H}(t)$. Legyen $\mathcal{U}(t, t_0)$ a $\mathcal{H}'(t)$ operátor által generált időfejlődés, vagyis ezzel az operátorral teljesül a (1.40) egyenlet. Válasszuk le ebből az időfüggetlen operátor időfejlődését, így a kölcsönhatás által generált időfejlődés:

$$(1.43) \quad S(t, t_0) = e^{\frac{i}{\hbar}\mathcal{H}t}\mathcal{U}(t, t_0)e^{-\frac{i}{\hbar}\mathcal{H}t_0}$$

Ezt a formulát az motiválja, hogy ha $\delta\mathcal{H}(t) = 0$, akkor $\mathcal{H}' = \mathcal{H}$ időfüggetlen operátor, vagyis (1.38) szerint $S(t, t_0) = 1$. Deriváljuk idő szerint ezt a formulát:

$$\partial_t S(t, t_0) = \frac{i}{\hbar}\mathcal{H}S(t, t_0) + e^{\frac{i}{\hbar}\mathcal{H}t}\partial_t\mathcal{U}(t, t_0)e^{-\frac{i}{\hbar}\mathcal{H}t_0} =$$

most használjuk a (1.40) egyenletet:

$$= \frac{i}{\hbar}\mathcal{H}S(t, t_0) - \frac{i}{\hbar}e^{\frac{i}{\hbar}\mathcal{H}t}(\mathcal{H} + \delta\mathcal{H}(t))\mathcal{U}(t, t_0)e^{-\frac{i}{\hbar}\mathcal{H}t_0}.$$

$\mathcal{H}$ és $e^{\frac{i}{\hbar}\mathcal{H}t}$ kommutálnak, így összegből származó első tag $-\frac{i}{\hbar}\mathcal{H}S(t, t_0)$, vagyis ez kiesik. A fennmaradó részből az alábbi eredményt kapjuk:

$$(1.44) \quad i\hbar\partial_t S(t, t_0) = e^{\frac{i}{\hbar}\mathcal{H}t}\delta\mathcal{H}(t)\mathcal{U}(t, t_0)e^{-\frac{i}{\hbar}\mathcal{H}t_0} = \delta\mathcal{H}_i(t)S(t, t_0).$$

Itt az i index az interaction-re utal, és

$$(1.45) \quad \delta\mathcal{H}_i(t) = e^{\frac{i}{\hbar}\mathcal{H}t}\delta\mathcal{H}(t)e^{-\frac{i}{\hbar}\mathcal{H}t}.$$

Alakítsuk át a (1.44) differenciálegyenletet integrálegyenletté. Ehhez csak le kell olvasnunk a (1.43) formulából a kezdeti feltételt: $S(t_0, t_0) = 1$, majd alkalmazzuk a (1.8) szukcesszív approximációt:

$$(1.46) \quad S(t, t_0) = 1 - \frac{i}{\hbar} \int_{t_0}^t \delta\mathcal{H}_i(t') dt' + \mathcal{O}(\delta\mathcal{H}^2).$$

Ebből előállíthatjuk $\mathcal{U}(t, t_0)$ -t a (1.43) formula segítségével:

$$(1.47) \quad \mathcal{U}(t, t_0) = e^{-\frac{i}{\hbar}\mathcal{H}t} \left(1 - \frac{i}{\hbar} \int_{t_0}^t \delta\mathcal{H}_i(t') dt' \right) e^{\frac{i}{\hbar}\mathcal{H}t_0}.$$

Átlagok kiszámítása. Tegyük fel, hogy $\delta\mathcal{H}(t) = -Af(t)$, ahol $f(t) = 0$, ha $t < t_0$. Válasszuk a t_0 -beli eloszlást a Boltzmann-eloszlásnak:

$$(1.48) \quad \hat{\rho}_0 := \hat{\rho}(t_0) = \frac{1}{Z} e^{-\beta\mathcal{H}}, \quad Z = \text{Tr} e^{-\beta\mathcal{H}}.$$

Vezessünk be az operátorok egyensúlyi átlagára és időfejlődésére jelölést:

$$(1.49) \quad \langle C \rangle_0 := \text{Tr} [\hat{\rho}_0 C], \quad C(t) := e^{\frac{i}{\hbar}\mathcal{H}t} C e^{-\frac{i}{\hbar}\mathcal{H}t}.$$

Az időfüggő sűrűségoperátor segítségével ki tudjuk számítani az időben változó átlagokat, az időfüggés kifejezésére pedig használhatjuk (1.41)-t:

$$\langle \mathbf{B} \rangle_t = \text{Tr} [\mathcal{U}(t, t_0) \hat{\rho}_0 \mathcal{U}^+(t, t_0) \mathbf{B}] = \text{Tr} [\hat{\rho}_0 \mathcal{U}^+(t, t_0) \mathbf{B} \mathcal{U}(t, t_0)] =$$

most használjuk fel $\mathcal{U}(t, t_0)$ (1.47) perturbációs kifejtését:

$$\begin{aligned} &= \text{Tr} \left[\hat{\rho}_0 e^{-\frac{i}{\hbar} \mathcal{H} t_0} \left(1 + \frac{i}{\hbar} \int_{t_0}^t \delta \mathcal{H}_i(t') dt' \right) e^{\frac{i}{\hbar} \mathcal{H} t} \mathbf{B} e^{-\frac{i}{\hbar} \mathcal{H} t} \left(1 - \frac{i}{\hbar} \int_{t_0}^t \delta \mathcal{H}_i(t') dt' \right) e^{\frac{i}{\hbar} \mathcal{H} t_0} \right] = \\ &= \text{Tr} [\hat{\rho}_0 \mathbf{B}] - \frac{i}{\hbar} \int_{t_0}^t \text{Tr} (\hat{\rho}_0 [\mathbf{B}(t), \delta \mathcal{H}_i(t')]) dt' + \mathcal{O}(\delta \mathcal{H}^2) = \end{aligned}$$

most használjuk fel az (1.45) összefüggést és $\delta \mathcal{H}(t)$ választott alakját:

$$= \text{Tr} [\hat{\rho}_0 \mathbf{B}] + \frac{i}{\hbar} \int_{t_0}^t \text{Tr} (\hat{\rho}_0 [\mathbf{B}(t), \mathbf{A}(t')]) f(t') dt'.$$

Tartsunk t_0 a $-\infty$, ami azt jelenti, hogy valamikor a távoli múltban a rendszer egyensúlyban volt, és akkor kapcsoltuk rá az $f(t)$ zavart. Így végeredményben azt kapjuk, hogy

$$(1.50) \quad \langle \mathbf{B} \rangle_t - \langle \mathbf{B} \rangle_0 = \int_{-\infty}^t \left\langle \frac{i}{\hbar} [\mathbf{B}(t), \mathbf{A}(t')] \right\rangle_0 f(t') dt'.$$

A válaszfüggvény. Legyen

$$(1.51) \quad \varphi_{\mathbf{B}\mathbf{A}}(t, t') := \left\langle \frac{i}{\hbar} [\mathbf{B}(t), \mathbf{A}(t')] \right\rangle_0.$$

Ez még nem a keresett válaszfüggvény, mert a kauzalitás nem feltétlenül teljesül, az időeltolási invariancia azonban teljesül. Ehhez csak annyit kell meggondolni, hogy

$$\begin{aligned} \langle \mathbf{B}(t) \mathbf{A}(t') \rangle_0 &= \text{Tr} \left[\hat{\rho}_0 e^{\frac{i}{\hbar} \mathcal{H} t} \mathbf{B} e^{-\frac{i}{\hbar} \mathcal{H} t} e^{\frac{i}{\hbar} \mathcal{H} t'} \mathbf{A} e^{-\frac{i}{\hbar} \mathcal{H} t'} \right] = \langle \mathbf{B}(t - t') \mathbf{A} \rangle_0, \\ \langle \mathbf{A}(t') \mathbf{B}(t) \rangle_0 &= \text{Tr} \left[\hat{\rho}_0 e^{\frac{i}{\hbar} \mathcal{H} t'} \mathbf{A} e^{-\frac{i}{\hbar} \mathcal{H} t'} e^{\frac{i}{\hbar} \mathcal{H} t} \mathbf{B} e^{-\frac{i}{\hbar} \mathcal{H} t} \right] = \langle \mathbf{A} \mathbf{B}(t - t') \rangle_0, \end{aligned}$$

vagyis ebből következik, hogy

$$(1.52) \quad \left\langle \frac{i}{\hbar} [\mathbf{B}(t), \mathbf{A}(t')] \right\rangle_0 = \left\langle \frac{i}{\hbar} [\mathbf{B}(t - t'), \mathbf{A}] \right\rangle_0 = \varphi_{\mathbf{B}\mathbf{A}}(t - t').$$

Vezessük be megfelelő, azaz a kauzalitásnak eleget tevő válaszfüggvényt:

$$(1.53) \quad \chi_{\mathbf{B}\mathbf{A}}(t, t') := \begin{cases} \varphi_{\mathbf{B}\mathbf{A}}(t, t'), & \text{ha } t > t', \\ 0, & \text{ha } t < t'. \end{cases}$$

Ezzel pedig felírhatjuk (1.50) végleges alakját:

$$(1.54) \quad \langle \mathbf{B} \rangle_t - \langle \mathbf{B} \rangle_0 = \int_{-\infty}^{\infty} \chi_{\mathbf{B}\mathbf{A}}(t, t') f(t') dt'.$$

1.2.3. Energiareprezentáció

Legyen $\mathcal{H}|n\rangle = E_n|n\rangle$, ahol feltesszük, hogy a sajátállapotok teljes ortonormált rendszert alkotnak a lehetséges állapotok Hilbert-terén. Ekkor

$$\begin{aligned}\varphi_{\text{BA}}(t) &= \left\langle \frac{i}{\hbar} [\mathbf{B}(t), \mathbf{A}] \right\rangle_0 = \frac{i}{\hbar} \text{Tr} \left[\frac{e^{-\beta\mathcal{H}}}{Z} (\mathbf{B}(t)\mathbf{A} - \mathbf{A}\mathbf{B}(t)) \right] = \\ &= \frac{i}{\hbar} \sum_{n,m} \left[\langle n | \frac{e^{-\beta\mathcal{H}}}{Z} \mathbf{B}(t) | m \rangle \langle m | \mathbf{A} | n \rangle - \langle m | \frac{e^{-\beta\mathcal{H}}}{Z} \mathbf{A} | n \rangle \langle n | \mathbf{B}(t) | m \rangle \right].\end{aligned}$$

Itt a hátsó tagban végrehajtottunk egy $n \leftrightarrow m$ cserét, ami az n -re és m -re történő összegzés miatt nem változtat az értéken. Használjuk ki az időfüggés (1.49) definícióját. E definícióban szereplő exponensek önmagukban unitér, és nem önadjungált operátorok. A fenti formulában azonban minden operátor eredendően a hátsó vektorra hat. Így amikor ezekből az unitér operátorokból egyeseket az első vektorra alkalmazunk, akkor előtte adjungálnunk kell. Legyen $\omega_{mn} := \frac{E_m - E_n}{\hbar}$, ezzel felírhatjuk az energiareprezentáció végleges alakját:

$$(1.55) \quad \varphi_{\text{BA}}(t) = \frac{i}{\hbar} \sum_{n,m} \frac{e^{-\beta E_n} - e^{-\beta E_m}}{Z} e^{-i\omega_{mn}t} \langle n | \mathbf{B} | m \rangle \langle m | \mathbf{A} | n \rangle.$$

Az energiareprezentáció Fourier-transzformáltja. A válaszfüggvény (1.53) definíciója szerint $\chi_{\text{BA}}(t) = \varphi_{\text{BA}}(t)$ $t > 0$ -ra, egyébként nulla. Így a dinamikai válaszfüggvény Fourier-transzformáltjáról megállapított általános tulajdonságok alapján nem meglepő, hogy most $\text{Im}(z) > 0$ esetén a Fourier-transzformálás egzaktul elvégezhető (hiszen ekkor megjelenik egy exponenciális lecsengés $\text{Im}(z)$ miatt):

$$\int_0^{\infty} e^{-i\omega_{mn}t} e^{izt} dt = \left[\frac{e^{i(z-\omega_{mn})t}}{i(z-\omega_{mn})} \right]_0^{\infty} = \frac{i}{z-\omega_{mn}},$$

vagyis maga a Fourier-transzformált:

$$(1.56) \quad \chi_{\text{BA}}(z) = -\frac{1}{\hbar} \sum_{n,m} \frac{e^{-\beta E_n} - e^{-\beta E_m}}{Z} \frac{\langle n | \mathbf{B} | m \rangle \langle m | \mathbf{A} | n \rangle}{z - \omega_{mn}}.$$

Ez a függvény bár majdnem az egész komplex számsíkon értelmezett, de csak $\text{Im}(z) > 0$ esetén Fourier-transzformáltja a válaszfüggvénynek. Érdekes megfigyelni, hogy a függvény pólusai, a ω_{mn} pontok, a valós tengelyen vannak.

Fourier-transzformált a valós számegeyenesen. Az (1.56) egyenletből a felső félsíkról közelítve megkaphatjuk a válaszfüggvényt a valós számegeyenesen:

$$\chi_{\text{BA}}(\omega) = -\frac{1}{\hbar} \sum_{n,m} \frac{e^{-\beta E_n} - e^{-\beta E_m}}{Z} \langle n | \mathbf{B} | m \rangle \langle m | \mathbf{A} | n \rangle \lim_{\varepsilon \rightarrow +0} \frac{1}{\omega - \omega_{mn} + i\varepsilon}.$$

Most használjuk fel a (3.1) határértéket:

$$(1.57) \quad \chi_{\text{BA}}(\omega) = -\frac{1}{\hbar} \sum_{n,m} \frac{e^{-\beta E_n} - e^{-\beta E_m}}{Z} \langle n | \mathbf{B} | m \rangle \langle m | \mathbf{A} | n \rangle \times \\ \times \left[\mathbb{P} \left(\frac{1}{\omega - \omega_{mn}} \right) - i\pi \delta(\omega - \omega_{mn}) \right].$$

Ezt az egyenletet szétválaszthatjuk:

$$(1.58) \quad \chi'_{\text{BA}}(\omega) = -\frac{1}{\hbar} \sum_{n,m} \frac{e^{-\beta E_n} - e^{-\beta E_m}}{Z} \langle n | \mathbf{B} | m \rangle \langle m | \mathbf{A} | n \rangle \mathbb{P} \left(\frac{1}{\omega - \omega_{mn}} \right) \\ \chi''_{\text{BA}}(\omega) = \frac{\pi}{\hbar} \sum_{n,m} \frac{e^{-\beta E_n} - e^{-\beta E_m}}{Z} \langle n | \mathbf{B} | m \rangle \langle m | \mathbf{A} | n \rangle \delta(\omega - \omega_{mn}) \\ \Rightarrow \chi_{\text{BA}}(\omega) = \chi'_{\text{BA}}(\omega) + i\chi''_{\text{BA}}(\omega).$$

Ez általában nem a válaszfüggvény valós és képzetes része, kivéve az $\mathbf{A} = \mathbf{B}$ esetet. Viszont vegyük észre, hogy

$$(1.59) \quad \int_{-\infty}^{\infty} \frac{\chi''_{\text{BA}}(\omega)}{z - \omega'} d\omega' = -\pi \chi_{\text{BA}}(z),$$

vagyis $\chi''_{\text{BA}}(\omega)$ -ból a teljes $\chi_{\text{BA}}(z)$ előállítható.

1.2.4. Korrelációs függvények

Vezessük be a korrelációs függvényeket:

$$(1.60) \quad S_{\text{BA}}(t) := \langle \mathbf{B}(t) \mathbf{A} \rangle_0, \quad \tilde{S}_{\text{BA}}(t) := \langle \mathbf{A} \mathbf{B}(t) \rangle_0.$$

Ezek segítségével két újabb korrelációs függvényt értelmezhetünk, melyek közül az egyikkel már találkoztunk:

$$(1.61) \quad C_{\text{BA}}(t) = \frac{1}{2} [S_{\text{BA}}(t) + \tilde{S}_{\text{BA}}(t)], \quad \varphi_{\text{BA}}(t) = \frac{i}{\hbar} [S_{\text{BA}}(t) - \tilde{S}_{\text{BA}}(t)].$$

A (1.55) formulából leolvashatjuk S_{BA} és $\tilde{S}_{\text{BA}}$ energiareprezentációs alakját:

$$(1.62) \quad S_{\text{BA}}(t) = \sum_{n,m} \frac{e^{-\beta E_n}}{Z} \langle n | \mathbf{B} | m \rangle \langle m | \mathbf{A} | n \rangle e^{-i\omega_{mn}t}, \\ \tilde{S}_{\text{BA}}(t) = \sum_{n,m} \frac{e^{-\beta E_m}}{Z} \langle n | \mathbf{B} | m \rangle \langle m | \mathbf{A} | n \rangle e^{-i\omega_{mn}t}.$$

Fourier-transzformált. Most a Fourier-transzformációban t a teljes számegyenesen végigmegegy, hiszen nem a válaszfüggvénnyel dolgozunk, továbbá csak valós frekvenciákra Fourier-transzformálunk, ami természetesen csak disztribúcióként értelmezhető eredményt ad, hiszen egy periodikus függvényt az egész számegyenesen nem lehet integrálni:

$$\underbrace{\int_{-\infty}^{\infty} e^{i(\omega - \omega_{mn})t} dt}_{\text{ez nem létezik}} = \lim_{\varepsilon \rightarrow +0} \left[\int_{-\infty}^0 e^{i(\omega - \omega_{mn})t} e^{\varepsilon t} dt + \int_0^{\infty} e^{i(\omega - \omega_{mn})t} e^{-\varepsilon t} dt \right] =$$

$$\begin{aligned}
&= \lim_{\varepsilon \rightarrow +0} \left\{ \left[\frac{e^{i(\omega - \omega_{mn})t} e^{\varepsilon t}}{i(\omega - \omega_{mn} - i\varepsilon)} \right]_{-\infty}^0 + \left[\frac{e^{i(\omega - \omega_{mn})t} e^{-\varepsilon t}}{i(\omega - \omega_{mn} + i\varepsilon)} \right]_0^{\infty} \right\} = \\
&= \lim_{\varepsilon \rightarrow +0} \left[\frac{1}{i} \left(\frac{1}{\omega - \omega_{mn} - i\varepsilon} - \frac{1}{\omega - \omega_{mn} + i\varepsilon} \right) \right] = 2\pi\delta(\omega - \omega_{mn}),
\end{aligned}$$

ahol az utóbbi végeredményhez felhasználtuk a (3.1) összefüggést. Ennek segítségével kifejezhetjük a Fourier-transzformáltakat:

$$\begin{aligned}
(1.63) \quad S_{\text{BA}}(\omega) &= 2\pi \sum_{n,m} \frac{e^{-\beta E_n}}{Z} \langle n | \mathbf{B} | m \rangle \langle m | \mathbf{A} | n \rangle \delta(\omega - \omega_{mn}), \\
\tilde{S}_{\text{BA}}(\omega) &= 2\pi \sum_{n,m} \frac{e^{-\beta E_m}}{Z} \langle n | \mathbf{B} | m \rangle \langle m | \mathbf{A} | n \rangle \delta(\omega - \omega_{mn}).
\end{aligned}$$

Tudjuk, hogy $\omega_{mn} = \frac{E_m - E_n}{\hbar}$, vagyis $-\beta E_m = -\beta E_n - \beta \hbar \omega_{mn}$. Emellett tetszőleges f függvényre $f(\omega_{mn})\delta(\omega - \omega_{mn}) = f(\omega)\delta(\omega - \omega_{mn})$ hiszen akármelyik próbafüggvényre alkalmazzuk, ugyanazt az eredményt kapjuk. Ezekkel kapcsolat létesíthető S_{BA} és $\tilde{S}_{\text{BA}}$ között:

$$(1.64) \quad \tilde{S}_{\text{BA}}(\omega) = e^{-\beta \hbar \omega} S_{\text{BA}}(\omega).$$

Fejezzük ki most ennek ismeretében a másik két korrelációs függvényt is:

$$(1.65) \quad C_{\text{BA}}(\omega) = \frac{1}{2} S_{\text{BA}}(\omega) [1 + e^{-\beta \hbar \omega}], \quad \varphi_{\text{BA}}(\omega) = \frac{i}{\hbar} S_{\text{BA}}(\omega) [1 - e^{-\beta \hbar \omega}].$$

Elég tehát csak egy korrelációs függvényt ismernünk, hiszen abból a másik három kifejezhető. vegyük észre, hogy ezek a formulák univerzálisak, mert minden fizikai rendszerre, zavarra, mért mennyiségre alkalmazhatók.

Fluktuáció-disszipáció tétel. $\varphi_{\text{BA}}(\omega)$ -nak (1.58) felhasználásával egy másik fontos alakját is megadhatjuk:

$$(1.66) \quad \varphi_{\text{BA}}(\omega) = \frac{i}{\hbar} \sum_{n,m} \frac{e^{-\beta E_n} - e^{-\beta E_m}}{Z} \langle n | \mathbf{B} | m \rangle \langle m | \mathbf{A} | n \rangle 2\pi\delta(\omega - \omega_{mn}) = 2i\chi''_{\text{BA}}(\omega).$$

Ugyanakkor (1.65) szerint

$$\frac{C_{\text{BA}}(\omega)}{\varphi_{\text{BA}}(\omega)} = \frac{\hbar}{2i} \frac{1 + e^{-\beta \hbar \omega}}{1 - e^{-\beta \hbar \omega}} = \frac{\hbar}{2i} \coth\left(\frac{\beta \hbar \omega}{2}\right).$$

E két eredményből leolvasható, hogy

$$(1.67) \quad C_{\text{BA}}(\omega) = \hbar \coth\left(\frac{\beta \hbar \omega}{2}\right) \chi''_{\text{BA}}(\omega),$$

vagyis teljesül a fluktuáció-disszipáció tétel.

1.2.5. Összegszabályok

$\chi''_{\text{BA}}(\omega)$ **momentumai.** Inverz Fourier-transzformálás és (1.66) segítségével:

$$\varphi_{\text{BA}}(t) = \frac{i}{\hbar} \langle [\text{B}(t), \text{A}] \rangle_0 = \frac{1}{2\pi} \int_{-\infty}^{\infty} \varphi_{\text{BA}}(\omega) e^{-i\omega t} d\omega = \frac{i}{\pi} \int_{-\infty}^{\infty} \chi''_{\text{BA}}(\omega) e^{-i\omega t} d\omega.$$

Fejazzük ki $\varphi_{\text{BA}}(t)$ n -edik deriváltját ($n \geq 0$) a $t = 0$ helyen:

$$(1.68) \quad \left. \frac{d^n \varphi_{\text{BA}}(t)}{dt^n} \right|_{t=0} = \frac{i^{1-n}}{\pi} \int_{-\infty}^{\infty} \omega^n \chi''_{\text{BA}}(\omega) d\omega.$$

Ez tehát az n -edik momentuma $\chi''_{\text{BA}}(\omega)$ -nak.

Aszimptotikus kifejtés. Kihasználva, hogy a válaszfüggvény $t > 0$ esetén φ_{BA} -val egyenlő, a komplex frekvenciás Fourier-transzformáltját átalakíthatjuk:

$$\chi_{\text{BA}}(z) = \int_0^{\infty} \chi_{\text{BA}}(t) e^{izt} dt = \int_0^{\infty} \varphi_{\text{BA}}(t) e^{izt} dt =$$

mivel a φ_{BA} korreláció $t \rightarrow \infty$ esetén kénytelen lecsengeni, alkalmazhatjuk a parciális integrálást

$$= \left[\frac{e^{izt}}{iz} \varphi_{\text{BA}}(t) \right]_0^{\infty} - \frac{1}{iz} \int_0^{\infty} \frac{d\varphi_{\text{BA}}(t)}{dt} e^{izt} dt = -\frac{\varphi_{\text{BA}}(0)}{iz} - \frac{1}{iz} \int_0^{\infty} \frac{d\varphi_{\text{BA}}(t)}{dt} e^{izt} dt.$$

A hátsó tagra újra és újra alkalmazhatjuk a parciális integrálást, így végeredményben a következő összeghez jutunk:

$$(1.69) \quad \chi_{\text{BA}}(z) = \sum_{n=0}^{\infty} \left(\frac{i}{z} \right)^{n+1} \left. \frac{d^n \varphi_{\text{BA}}(t)}{dt^n} \right|_{t=0}.$$

1.2.6. Megmaradó mennyiségek válasza

Egy B fizikai mennyiség megmaradó, ha $[\text{B}, \mathcal{H}] = 0$. Ekkor a B operátor egyensúlyi időfejlődése (1.49) alapján

$$\text{B}(t) = e^{\frac{i}{\hbar} \mathcal{H} t} \text{B} e^{-\frac{i}{\hbar} \mathcal{H} t} = \text{B},$$

vagyis nincs időfüggése, így a lineáris válasz (1.52) alapján

$$\begin{aligned} \varphi_{\text{BA}}(t) &= \left\langle \frac{i}{\hbar} [\text{B}(t), \text{A}] \right\rangle_0 = \frac{i}{\hbar Z} \text{Tr} [e^{-\beta \mathcal{H}} (\text{BA} - \text{AB})] = \\ &= \frac{i}{\hbar Z} \{ \text{Tr} [\text{B} e^{-\beta \mathcal{H}} \text{A}] - \text{Tr} [e^{-\beta \mathcal{H}} \text{AB}] \} = 0, \end{aligned}$$

azaz megmaradó mennyiségnek nincs lineáris válasza. Természetesen, ha a perturbációs sorfejtésben tovább megyünk, négyzetes rendben már jelentkezhetnek járulékok.

A rendszer energiája. $\mathcal{H}$ minden rendszerben megmaradó, hiszen kommutál önmagával. Így feltéve, hogy a zavar továbbra is $\mathcal{H}'(t) = \mathcal{H} - \mathbf{A}f(t)$ alakú, vezessük le sorfejtés nélkül az energiaátlag megváltozását:

$$\frac{d\langle \mathcal{H} \rangle_t}{dt} = \text{Tr} [\partial_t \hat{\rho}(t) \mathcal{H}] =$$

itt most használjuk a (1.42) von Neumann egyenletet

$$= -\frac{i}{\hbar} \text{Tr} [[\mathcal{H}'(t), \hat{\rho}(t)] \mathcal{H}] = -\frac{i}{\hbar} \text{Tr} [(\mathcal{H} \hat{\rho}(t) - \mathbf{A} \hat{\rho}(t) f(t) - \hat{\rho}(t) \mathcal{H} + \hat{\rho}(t) \mathbf{A} f(t)) \mathcal{H}] =$$

mivel $\text{Tr} [\mathcal{H} \hat{\rho}(t) \mathcal{H}] = \text{Tr} [\hat{\rho}(t) \mathcal{H} \mathcal{H}]$, ezért ezek a tagok kiesenek

$$= -\frac{i}{\hbar} \text{Tr} [(\hat{\rho}(t) \mathbf{A} - \mathbf{A} \hat{\rho}(t)) \mathcal{H}] f(t) = \text{Tr} \left[\hat{\rho}(t) \frac{i}{\hbar} [\mathcal{H}, \mathbf{A}] \right] f(t).$$

A standard kvantummechanikából ismeretes, hogy ha egy $\mathbf{A}$ operátor nem hordoz explicit időfüggést, akkor $\dot{\mathbf{A}} = \frac{i}{\hbar} [\mathcal{H}, \mathbf{A}]$. Ezt felhasználva

$$(1.70) \quad \frac{d\langle \mathcal{H} \rangle_t}{dt} = \text{Tr} \left[\hat{\rho}(t) \dot{\mathbf{A}} \right] f(t) = \left\langle \dot{\mathbf{A}} \right\rangle_t f(t).$$

Ez a formula tehát a rendszer energiájának időderiváltját, vagyis a zavar teljesítményét adja meg.

Fermi-féle aranszabály. Legyen $\mathbf{A} = \mathbf{B}$, és legyen a zavar koszinuszos:

$$(1.71) \quad f(t) = f_\omega \cos(\omega t) = \frac{f_\omega}{2} (e^{i\omega t} + e^{-i\omega t}).$$

Legyen $\chi = \chi_{\mathbf{A}\mathbf{A}}$, így

$$\begin{aligned} \langle \mathbf{A} \rangle_t &= \int_0^\infty \chi(\tau) f(t - \tau) d\tau = \frac{f_\omega}{2} \left[e^{i\omega t} \int_0^\infty \chi(\tau) e^{-i\omega\tau} d\tau + e^{-i\omega t} \int_0^\infty \chi(\tau) e^{i\omega\tau} d\tau \right] = \\ &= \frac{f_\omega}{2} [e^{i\omega t} \chi^*(\omega) + e^{-i\omega t} \chi(\omega)] = \frac{f_\omega}{2} [e^{i\omega t} \chi^*(\omega) + e^{-i\omega t} \chi(\omega)]. \end{aligned}$$

A zavar teljesítménye ekkor:

$$\begin{aligned} W_\omega &= \left\langle \dot{\mathbf{A}} \right\rangle_t f(t) = (i\omega) \frac{f_\omega}{2} [e^{i\omega t} \chi^*(\omega) - e^{-i\omega t} \chi(\omega)] \frac{f_\omega}{2} (e^{i\omega t} + e^{-i\omega t}) = \\ &= (i\omega) \left(\frac{f_\omega}{2} \right)^2 [\chi^*(\omega) - \chi(\omega) + e^{i2\omega t} \chi^*(\omega) - e^{-i2\omega t} \chi(\omega)]. \end{aligned}$$

Itt egy kis csalást követtünk el, ugyanis a fenti eredményben nem $\left\langle \dot{\mathbf{A}} \right\rangle_t$, hanem $\partial_t \langle \mathbf{A} \rangle_t$ szerepel. Igazából itt arról van szó, hogy a derivált átlagát nem ismerjük, így azt

az átlag deriváltjával közelítjük. Vegyük most a kapott teljesítmény időátlagát. Az oszcilláló tagok időátlaga zérus, így

$$\langle W_\omega \rangle = (i\omega) \left(\frac{f_\omega}{2} \right)^2 [\chi^*(\omega) - \chi(\omega)] = \omega \frac{f_\omega^2}{2} \operatorname{Im} [\chi(\omega)].$$

(1.58) szerint $\mathbf{A} = \mathbf{B}$ esetén $\operatorname{Im} [\chi(\omega)] = \chi''(\omega)$. Ez utóbbit felhasználva eljutunk az úgynevezett Fermi-féle aranyszabályhoz:

$$(1.72) \quad \langle W_\omega \rangle = \frac{2\pi}{\hbar} \left(\frac{f_\omega}{2} \right)^2 \sum_{n,m} \left[\frac{e^{-\beta E_n}}{Z} - \frac{e^{-\beta E_m}}{Z} \right] |\langle n | \mathbf{A} | m \rangle|^2 (E_m - E_n) \delta[\hbar\omega - (E_m - E_n)].$$

Itt még azt is felhasználtuk, hogy

$$\omega \delta \left(\omega - \frac{E_m - E_n}{\hbar} \right) = (E_m - E_n) \delta[\hbar\omega - (E_m - E_n)],$$

hiszen bármelyik $\varphi(\omega)$ próbafüggvényre hattatva, tehát $\varphi(\omega)$ -val összeintegrálva, ugyanazt az értéket kapjuk. Érdeemes bevezetni a

$$(1.73) \quad w_{mn} := \frac{2\pi}{\hbar} \left(\frac{f_\omega}{2} \right)^2 |\langle n | \mathbf{A} | m \rangle|^2 \delta[\hbar\omega - (E_m - E_n)]$$

jelölést. Ezek az ún. időegységre jutó átmeneti valószínűségek, segítségükkel áttekinthetőbb formát ölt az aranyszabály:

$$\langle W_\omega \rangle = \sum_{n,m} \underbrace{w_{mn}}_{\substack{m \rightarrow n \\ \text{átmenet} \\ \text{valószínűsége}}} \underbrace{\left[\frac{e^{-\beta E_n}}{Z} - \frac{e^{-\beta E_m}}{Z} \right]}_{\substack{n\text{-állapot} \\ \text{valószínűsége}} - \substack{m\text{-állapot} \\ \text{valószínűsége}}} \underbrace{(E_m - E_n)}_{\substack{m \rightarrow n \\ \text{átmenet} \\ \text{energiája}}}$$

1.2.7. Időtükrozési invariancia

Időtükrozés a Schrödinger-egyenletben. Tekintsünk egy olyan rendszert, melynek Hamilton-operátora időfüggetlen. Ekkor adott $\psi(t_0) = \psi_0$ kezdeti feltétel mellett egyértelmű ψ megoldása van a Schrödinger-egyenletnek, és ekkor természetesen ψ^* egyértelmű megoldása a konjugált Schrödinger-egyenletnek a $\psi^*(t_0) = \psi_0^*$ kezdeti feltétel mellett.

$$\begin{array}{ll} \text{Schrödinger-egyenlet} & \text{Konjugált egyenlet} \\ \psi(t_0) = \psi_0 & \Leftrightarrow \psi^*(t_0) = \psi_0^* \\ i\hbar\partial_t\psi = \mathcal{H}\psi & -i\hbar\partial_t\psi^* = \mathcal{H}\psi^* \end{array}$$

Legyen $\mathbb{T}$ az időtükrözés operátora, azaz $\mathbb{T}\psi(t) = \psi(-t)$. Ekkor

$$\partial_t \mathbb{T}\psi = -\mathbb{T}\partial_t\psi.$$

Alkalmazzuk a $\mathbb{T}$ operátort a Schrödinger-egyenlet mindkét oldalára:

$$-i\hbar\partial_t \mathbb{T}\psi = \mathcal{H}\mathbb{T}\psi,$$

vagyis azt kaptuk, hogy $\mathbb{T}\psi$ eleget tesz a konjugált egyenletnek. Mivel a megoldások egyértelműek, és a konjugált egyenlet megoldása ψ^* , ezért a végeredmény:

$$(1.74) \quad \mathbb{T}\psi = \psi^*, \text{ tehát } \psi(-t) = \psi^*(t).$$

Operátorok időtükrözése. Az operátorok fizikai mennyiségekhez vannak társítva. Vannak olyan fizikai mennyiségek, melyekre az időtükrözés nem hat. Ilyen a hely és az energia. Vannak azonban olyan fizikai mennyiségek, amelyek az időtükrözésre előjelet váltanak. Ilyenek az impulzus, az impulzuszórány, spin, áramsűrűség. Tehát ha egy $\mathbf{A}$ operátort időtükrözünk, akkor egy $\varepsilon_{\mathbf{A}}\mathbf{A}$ operátort kapunk, ahol $\varepsilon_{\mathbf{A}} \in \{-1, 1\}$. Ha az operátor időfüggést is hordoz, akkor

$$\mathbf{T}\mathbf{B}(t) = \varepsilon_{\mathbf{B}}\mathbf{B}(-t).$$

Korrelációk időtükrözése. Vizsgáljuk meg $S_{\mathbf{B}\mathbf{A}}(t)$ jelentését: $S_{\mathbf{B}\mathbf{A}}(t) = \langle \mathbf{B}(t)\mathbf{A} \rangle_0$, ahol $\mathbf{A} = \mathbf{A}(0)$. $S_{\mathbf{B}\mathbf{A}}(t)$ tehát azt jelenti, hogy a nulla időpillanatban bekapcsolt $\mathbf{A}$ mennyiség milyen hatással van a t időpillanatban a $\mathbf{B}$ mennyiségre. Ennek az időtükrözöttje a következő: a $-t$ időpillanatban bekapcsolt $\varepsilon_{\mathbf{B}}\mathbf{B}$ mennyiség milyen hatással van a nulla időpillanatban az $\varepsilon_{\mathbf{A}}\mathbf{A}$ -ra. Feltéve, hogy az időtükrözés szimmetriája a rendszernek, a két korrelációnak egyenlőnek kell lennie:

$$(1.75) \quad S_{\mathbf{B}\mathbf{A}}(t) = \langle \mathbf{B}(t)\mathbf{A} \rangle_0 = \varepsilon_{\mathbf{A}}\varepsilon_{\mathbf{B}} \langle \mathbf{A}\mathbf{B}(-t) \rangle_0 = \varepsilon_{\mathbf{A}}\varepsilon_{\mathbf{B}} \langle \mathbf{A}(t)\mathbf{B} \rangle_0 = \varepsilon_{\mathbf{A}}\varepsilon_{\mathbf{B}} S_{\mathbf{A}\mathbf{B}}(t).$$

Itt még felhasználtuk az időeltolási invarianciát is. Teljesen hasonló eljárással a másik három korrelációs függvényre:

$$(1.76) \quad \tilde{S}_{\mathbf{B}\mathbf{A}}(t) = \varepsilon_{\mathbf{A}}\varepsilon_{\mathbf{B}}\tilde{S}_{\mathbf{A}\mathbf{B}}(t), \quad C_{\mathbf{B}\mathbf{A}}(t) = \varepsilon_{\mathbf{A}}\varepsilon_{\mathbf{B}}C_{\mathbf{A}\mathbf{B}}(t), \quad \varphi_{\mathbf{B}\mathbf{A}}(t) = \varepsilon_{\mathbf{A}}\varepsilon_{\mathbf{B}}\varphi_{\mathbf{A}\mathbf{B}}(t).$$

Mivel a $\chi_{\mathbf{B}\mathbf{A}}(t)$ válaszfüggvény $\varphi_{\mathbf{B}\mathbf{A}}(t)$ -vel egyenlő $t > 0$ -ra, egyébként nulla, ezért a válaszfüggvény is teljesíti ezt az összefüggést:

$$(1.77) \quad \chi_{\mathbf{B}\mathbf{A}}(t) = \varepsilon_{\mathbf{A}}\varepsilon_{\mathbf{B}}\chi_{\mathbf{A}\mathbf{B}}(t).$$

Emellett $\varphi_{\mathbf{B}\mathbf{A}}$ teljesít még egy összefüggést

$$(1.78) \quad \varphi_{\mathbf{B}\mathbf{A}}(t) = \frac{i}{\hbar} \langle \mathbf{B}(t)\mathbf{A} \rangle_0 - \langle \mathbf{A}\mathbf{B}(t) \rangle_0 = \varepsilon_{\mathbf{A}}\varepsilon_{\mathbf{B}} \frac{i}{\hbar} \langle \mathbf{A}\mathbf{B}(-t) \rangle_0 - \langle \mathbf{B}(-t)\mathbf{A} \rangle_0 = -\varepsilon_{\mathbf{A}}\varepsilon_{\mathbf{B}}\varphi_{\mathbf{B}\mathbf{A}}(-t).$$

A Fourier transzformáltak között is vannak összefüggések:

$$\begin{aligned} \varphi_{\mathbf{B}\mathbf{A}}(\omega) &= \int_{-\infty}^{\infty} \varphi_{\mathbf{B}\mathbf{A}}(t)e^{i\omega t} dt = \int_{-\infty}^0 \varphi_{\mathbf{B}\mathbf{A}}(t)e^{i\omega t} dt + \int_0^{\infty} \varphi_{\mathbf{B}\mathbf{A}}(t)e^{i\omega t} dt = \\ &= -\varepsilon_{\mathbf{A}}\varepsilon_{\mathbf{B}} \int_0^{\infty} \varphi_{\mathbf{B}\mathbf{A}}(t)e^{i(-\omega)t} dt + \chi_{\mathbf{B}\mathbf{A}}(\omega) = -\varepsilon_{\mathbf{A}}\varepsilon_{\mathbf{B}}\chi_{\mathbf{B}\mathbf{A}}(-\omega) + \chi_{\mathbf{B}\mathbf{A}}(\omega). \end{aligned}$$

Az alábbi módon összegezhethetjük a végeredményt, amiben (1.66)-t is felhasználjuk:

$$(1.79) \quad \varphi_{\mathbf{B}\mathbf{A}}(\omega) = \chi_{\mathbf{B}\mathbf{A}}(\omega) - \varepsilon_{\mathbf{A}}\varepsilon_{\mathbf{B}}\chi_{\mathbf{B}\mathbf{A}}^*(\omega) = 2i\chi_{\mathbf{B}\mathbf{A}}''(\omega).$$

Ebből azt olvashatjuk le, hogy

$$(1.80) \quad \varphi_{\mathbf{B}\mathbf{A}}(\omega) = 2i\chi_{\mathbf{B}\mathbf{A}}''(\omega) = \begin{cases} 2i \operatorname{Im} \chi_{\mathbf{B}\mathbf{A}}(\omega), & \text{ha } \varepsilon_{\mathbf{A}}\varepsilon_{\mathbf{B}} = 1, \\ 2 \operatorname{Re} \chi_{\mathbf{B}\mathbf{A}}(\omega), & \text{ha } \varepsilon_{\mathbf{A}}\varepsilon_{\mathbf{B}} = -1. \end{cases}$$

Ha ezt alkalmazzuk a (1.67) fluktuáció-disszipáció tételre, akkor

$$(1.81) \quad C_{\text{BA}}(\omega) = \begin{cases} \hbar \coth\left(\frac{\beta\hbar\omega}{2}\right) \text{Im } \chi_{\text{BA}}(\omega), & \text{ha } \varepsilon_{\text{A}}\varepsilon_{\text{B}} = 1 \Rightarrow \text{valós, páros} \\ -i\hbar \coth\left(\frac{\beta\hbar\omega}{2}\right) \text{Re } \chi_{\text{BA}}(\omega), & \text{ha } \varepsilon_{\text{A}}\varepsilon_{\text{B}} = -1 \Rightarrow \text{képzetes,} \\ & \text{páratlan} \\ & \text{függvény} \end{cases}$$

Itt a paritástulajdonságok alapja, hogy $\chi_{\text{BA}}(-\omega) = \chi_{\text{BA}}^*(\omega)$.

2. fejezet

Sztochasztikus folyamatok

2.1. Sztochasztikus folyamatok általános leírása

2.1.1. Sztochasztikus folyamatok fogalma

Tekintsük egy rendszert, amelyet valamilyen kezdőállapotból elindítunk, majd különböző időpillanatokban mérést hajtunk rajta végre. Ennek eredményeként az alábbi mérési idősort kapjuk:

$$\begin{array}{c|c} \text{Mikor mérünk?} & t_n < t_{n-1} < \dots < t_2 < t_1 \\ \text{Mit mérünk?} & x_n & x_{n-1} & \dots & x_2 & x_1 \end{array}$$

Ha az adott rendszert újra és újra elindítjuk a kezdőállapotból, majd újra megmérjük ugyanezekben az időpillanatokban, akkor újabb és újabb adatsorokat kapunk, amelyekből eloszlásfüggvényeket készíthetünk. Megadhatjuk minden időpillanathoz a $p_1(x_i, t_i)$ eloszlást, amely arról ad információt, hogy mekkora valószínűséggel mérünk x_i -t a t_i időpillanatban. Természetesen ez az eljárás nem függ a mérési időpontok megválasztásától, választhatunk más időpontokat is. Aztán vizsgálhatunk együttes eloszlásokat is: általánosan arra kérdésre keressük a választ, hogy mekkora annak a valószínűsége, hogy n mérésből t_1 -ben x_1 -et, t_2 -ben x_2 -t, $\dots$, t_n -ben x_n -et mérünk? Ahhoz, hogy erre egy n -től és a mérési időpontoktól független választ kapjunk, tekintsünk egy olyan X_t valószínűségi változót, melyre

$$(2.1) \quad \begin{aligned} \mathcal{P}(x_1 < X_{t_1} < x_1 + dx_1, x_2 < X_{t_2} < x_2 + dx_2, \dots, x_n < X_{t_n} < x_n + dx_n) = \\ = p_n(x_1, t_1; x_2, t_2; \dots; x_n, t_n) dx_1 dx_2 \dots dx_n, \end{aligned}$$

ahol p_n a keresett valószínűséget jelöli. Az X_t valószínűségi változót sztochasztikus folyamatnak nevezzük, ha n -től és a mérési időpontok megválasztásától függetlenül teljesülnek az alábbiak

- *Normáltság:*

$$(2.2) \quad \int p_n(x_1, t_1; x_2, t_2; \dots; x_n, t_n) dx_1 dx_2 \dots dx_n = 1.$$

- *Komplementaritás:*

$$(2.3) \quad \int p_n(x_1, t_1; x_2, t_2; \dots; x_{i-1}, t_{i-1}; x_i, t_i; x_{i+1}, t_{i+1}; \dots; x_n, t_n) dx_i = \\ = p_{n-1}(x_1, t_1; x_2, t_2; \dots; x_{i-1}, t_{i-1}; x_{i+1}, t_{i+1}; \dots; x_n, t_n).$$

Itt természetesen feltettük, hogy a mérés x adatai valamilyen $\Omega \subseteq \mathbb{R}$ intervallumból veszik fel értékeiket. Ez az Ω halmaz az integrálások tartománya is. A lehetséges mérési adatok Ω halmazát állapotternek nevezzük. Az előbb bevezetett X_t sztochasztikus folyamat ún. folytonos állapotterű sztochasztikus folyamat.

Lehet azonban Ω diszkrét halmaz is. Ebben az esetben X_t -t diszkrét állapotterű sztochasztikus folyamatnak nevezzük. Ilyenkor

$$(2.4) \quad \mathcal{P}(x_1 = X_{t_1}, x_2 = X_{t_2}, \dots, x_n = X_{t_n}) = p_n(x_1, t_1; x_2, t_2; \dots; x_n, t_n),$$

továbbá itt is teljesülnie kell a folytonos esetben megkövetelt tulajdonságoknak:

- *Normáltság:*

$$(2.5) \quad \sum_{x_1, x_2, \dots, x_n \in \Omega} p_n(x_1, t_1; x_2, t_2; \dots; x_n, t_n) = 1.$$

- *Komplementaritás:*

$$(2.6) \quad \sum_{x_i \in \Omega} p_n(x_1, t_1; x_2, t_2; \dots; x_{i-1}, t_{i-1}; x_i, t_i; x_{i+1}, t_{i+1}; \dots; x_n, t_n) = \\ = p_{n-1}(x_1, t_1; x_2, t_2; \dots; x_{i-1}, t_{i-1}; x_{i+1}, t_{i+1}; \dots; x_n, t_n).$$

Fizikai szempontból érdekes a várható érték, és a korrelációs függvény:

	Folytonos	Diszkrét
(2.7) $\langle x_t \rangle =$	$\int_{\Omega} p_1(x, t) x dx$	$\sum_{x \in \Omega} p_1(x, t) x$
$\langle x_t x_{t'} \rangle =$	$\int_{\Omega^2} p_2(x_1, t; x_2, t') x_1 x_2 dx_1 dx_2$	$\sum_{x_1, x_2 \in \Omega} p_2(x_1, t; x_2, t') x_1 x_2$

2.1.2. Markov-folyamatok

Mekkora a valószínűsége annak, hogy t_1 -ben x_1 -et mérünk, ha előtte t_2 -ben x_2 -t, ..., t_n -ben x_n -t mértünk? Ez a kérdés tulajdonképpen a feltételes valószínűség megfogalmazása:

$$(2.8) \quad p(x_1, t_1 | x_2, t_2; \dots; x_n, t_n) = \frac{p_n(x_1, t_1; x_2, t_2; \dots; x_n, t_n)}{p_{n-1}(x_2, t_2; \dots; x_n, t_n)}.$$

Markov folyamatról akkor beszélünk, ha n -től és a mérési időpontok megválasztásától függetlenül

$$(2.9) \quad p(x_1, t_1 | x_2, t_2; \dots; x_n, t_n) = p(x_1, t_1 | x_2, t_2) = \frac{p_2(x_1, t_1; x_2, t_2)}{p_1(x_2, t_2)}.$$

Most pedig megmutatjuk a Markov-folyamatoknak két nagyon fontos tulajdonságát:

Állítás. *Markov folyamatoknál, ha ismerjük a $p(x, t|x', t')$, ($t' < t$) feltételes valószínűséget és a p_1 eloszlást egy adott t_0 pillanatban, akkor n -től és a t_0 -nál nagyobb mérési időpontok megválasztásától függetlenül az összes p_n eloszlást ki tudjuk fejezeni.*

BIZONYÍTÁS. Ugyanis egyrészt a komplementaritás miatt $t > t_0$ esetén

$$(2.10) \quad \text{folytonos: } p_1(x, t) = \int_{\Omega} p_2(x, t; x_0, t_0) dx_0 = \int_{\Omega} p(x, t|x_0, t_0) p_1(x_0, t_0) dx_0,$$

$$\text{diszkrét: } p_1(x, t) = \sum_{x_0 \in \Omega} p_2(x, t; x_0, t_0) = \sum_{x_0 \in \Omega} p(x, t|x_0, t_0) p_1(x_0, t_0).$$

Másrészt a feltételes valószínűség és a Markov-folyamat definíciójából adódóan tetszőleges $t_0 \leq t_n < t_{n-1} < \dots < t_2 < t_1$ időpontokat választva

$$(2.11) \quad p_n(x_1, t_1; x_2, t_2; \dots; x_n, t_n) = p(x_1, t_1|x_2, t_2) p_{n-1}(x_2, t_2; x_3, t_3; \dots; x_n, t_n) = \dots \\ \dots = p(x_1, t_1|x_2, t_2) p(x_2, t_2|x_3, t_3) \dots p(x_{n-1}, t_{n-1}|x_n, t_n) p_1(x_n, t_n).$$

Következmény. (2.10) alapján az alábbi határértékek következnek:

$$(2.12) \quad \text{folytonos: } \lim_{t \rightarrow t'} p(x, t|x', t') = \delta(x - x'), \quad \text{diszkrét: } \lim_{t \rightarrow t'} p(x, t|x', t') = \delta_{xx'}.$$

Chapmann-Kolmogorov egyenlet. *Markov-folyamatoknál tetszőleges $t > t'' > t'$ időpontokat választva*

$$(2.13) \quad \text{folytonos: } p(x, t|x', t') = \int_{\Omega} p(x, t|x'', t'') p(x'', t''|x', t') dx'',$$

$$\text{diszkrét: } p(x, t|x', t') = \sum_{x'' \in \Omega} p(x, t|x'', t'') p(x'', t''|x', t').$$

BIZONYÍTÁS. Folytonos esetben a komplementaritás miatt

$$p_2(x, t; x', t') = \int_{\Omega} p_3(x, t; x'', t''; x', t') dx''.$$

Most alkalmazzuk mindkét oldalon a (2.11) formulát:

$$p(x, t|x', t') p_1(x', t') = \int_{\Omega} p(x, t|x'', t'') p(x'', t''|x', t') p_1(x', t') dx''.$$

Osszuk mindkét oldalt $p_1(x', t')$ -vel, és készen is vagyunk. Diszkrét esetben ugyanígy. **q. e. d.**

Markov-folyamatoknál tehát kiemelt szerepe van a $p_1(x, 0)$ kezdeti eloszlás függvénynek, és a $p(x, t|x', t')$ átmeneti-valószínűség függvénynek, ahol $t > t'$. Ezekkel ugyanis az egész folyamat leírható. Gondoljuk meg még egyszer ezen függvények jelentését az állapotok segítségével:

- $p_1(x, t)$ annak a valószínűsége, hogy a rendszer a t időpillanatban az x állapotban van.
- Ha a rendszer a t' időpillanatban az x' állapotban volt, akkor a későbbi t időpillanatban $p(x, t|x', t')$ valószínűséggel lesz az x állapotban.

Ezekből természetesen kézenfekvőnek tűnnek az alábbi normáltsági összefüggések:

	Folytonos	Diszkrét
(2.14)	$\int_{\Omega} p_1(x, 0) dx = 1$	$\sum_{x \in \Omega} p_1(x, 0) = 1$
	$\int_{\Omega} p(x, t x', t') dx = 1$	$\sum_{x \in \Omega} p(x, t x', t') = 1$

Az kezdő állapot normáltsága következik a (2.2) illetve (2.5) normálási feltételekből, az átmenet normáltsága pedig $p_1(x', t') \neq 0$ esetén következik a komplementaritásból:

$$\int_{\Omega} p(x, t|x', t') dx = \frac{\int_{\Omega} p_2(x, t; x', t') dx}{p_1(x', t')} = \frac{p_1(x', t')}{p_1(x', t')} = 1.$$

Ezek után megadhatjuk a Markov-folyamatoknak egy (2.9)-vel ekvivalens definícióját:

A $q_1(x, 0)$ és $q(x, t|x', t')$, $t > t'$ függvények Markov-folyamatot határoznak meg, ha teljesül a (2.14) normálás és a (2.13) Chapman-Kolmogorov egyenlet.

Ekkor a $q_1(x, t)$, $t > 0$ függvényt a (2.10) írja le, és a q_n függvényeket a (2.11) határozza meg. Az így bevezetett q_1 és q_n függvények eleget tesznek a (2.2) illetve (2.5) normálási feltételnek a (2.14) miatt, továbbá eleget tesznek a (2.3) illetve (2.6) komplementaritási feltételnek a (2.13) Chapman-Kolmogorov egyenlet miatt.

2.1.3. Homogén Markov-folyamatok

Egy Markov-folyamatot homogénnek nevezünk, ha $p(x, t|x', t') = p(x, t - t'|x', 0)$. Ez persze nem ugyanaz, mint a stacionárius eset, hiszen itt p_1 függhet időtől. Általában a következő jelölést használjuk

$$p(x, t|x') := p(x, t|x', 0) \underset{\text{homogenitás}}{\Rightarrow} p(x, t|x') = p(x, t + s|x', s), \quad \forall s > 0 \text{ esetén.}$$

Érdemes meggondolni $p(x, t|x')$ jelentését: ha a rendszer az x' állapotban van, akkor $p(x, t|x')$ valószínűséggel lesz t idő múlva az x állapotban.

Homogén Markov-folyamatok tulajdonságai. Legyen adott egy $p(x, t|x')$ átmeneti valószínűségű ($t > 0$) és $p_1(x, 0)$ kezdeti eloszlású homogén Markov-folyamat (diszkrét esetben a továbbiakban $n, m, \dots$ betűket használunk az állapottér elemeinek jelölésére). Ekkor az alábbi tulajdonságok teljesülnek:

Először is tekintsük meg p_1 alakját a (2.10) alapján:

$$(2.15) \quad \boxed{p_1(x, t) = \int_{\Omega} p(x, t|x'') p_1(x'', 0) dx'' \quad \bigg| \quad p_1(n, t) = \sum_{m \in \Omega} p(n, t|m) p_1(m, 0)}$$

A (2.13) Chapman-Kolmogorov egyenlet alakja ($t'' = s$ ill. $t'' = t$ esetén):

$$(2.16) \quad \boxed{\begin{array}{l|l} p(x, t + s|x') = & p(n, t + s|m) = \\ = \int_{\Omega} p(x, t|x'')p(x'', s|x')dx'' = & = \sum_{k \in \Omega} p(n, t|k)p(k, s|m) = \\ = \int_{\Omega} p(x, s|x'')p(x'', t|x')dx'' & = \sum_{k \in \Omega} p(n, s|k)p(k, t|m) \end{array}}$$

A (2.12) $t = 0$ határérték most így néz ki:

$$(2.17) \quad \boxed{p(x, 0|x') = \delta(x - x') \quad | \quad p(n, 0|m) = \delta_{nm}}$$

A (2.14) normálások alakja:

$$(2.18) \quad \boxed{\begin{array}{l|l} \int_{\Omega} p_1(x, 0)dx = 1, & \sum_{n \in \Omega} p_1(n, 0) = 1, \\ \int_{\Omega} p(x, t|x')dx = 1 & \sum_{n \in \Omega} p(n, t|m) = 1 \end{array}}$$

Végül folytonos esetben fenn kell állnia az alábbi természetes határfeltételeknek:

$$(2.19) \quad \lim_{x \rightarrow \pm\infty} p(x, t|x') = 0, \quad \lim_{x \rightarrow \pm\infty} \frac{\partial p(x, t|x')}{\partial x} = 0.$$

Homogén és stacionárius Markov-folyamatok, ergodicitás

Egy homogén Markov-folyamat akkor stacionárius (vagy egyensúlyi), ha p_1 időben nem változik. Ha adott egy a fenti feltételeknek eleget tevő p átmeneti valószínűség, akkor megkereshetjük ennek $\tilde{p}_1$ stacionárius megoldásait (2.15) segítségével:

$$\tilde{p}_1(x) = \int_{\Omega} p(x, t|x')\tilde{p}_1(x')dx', \quad \text{vagy} \quad \tilde{p}_1(n) = \sum_{m \in \Omega} p(n, t|m)\tilde{p}_1(m), \quad \forall t > 0 \text{ esetén.}$$

Azt mondjuk, hogy a p átmeneti valószínűséggel meghatározott folyamat ergodikus, ha van olyan $\tilde{p}_1$ stacionárius eloszlás, hogy bármely p_1 eloszlás esetén

$$\lim_{t \rightarrow \infty} p_1(x, t) = \tilde{p}_1(x).$$

Ez akkor és csak akkor teljesül, ha x' megválasztásától függetlenül

$$\lim_{t \rightarrow \infty} p(x, t|x') = \tilde{p}_1(x).$$

Ugyanígy értendő diszkrét esetben is. Az ekvivalencia elegendősége a (2.15) egyenletből a határátmenet képzésével p normáltsága miatt nyilvánvaló. A szükségesség belátásához pedig elég kiindulni egy $p_1(x, 0) = \delta(x - x')$ kezdeti eloszlásból, ezt ugyanis beírva a (2.15) egyenletbe, majd képezve a határátmenetet, megkapjuk a kívánt eredményt.

Az infinitezimális operátor

Legyen adott a p átmeneti valószínűség. Ekkor egy f függvény feltételes várható-értéke:

$$(2.20) \quad \int_{\Omega} f(x)p(x, t|x')dx = g_t(x') \quad \text{vagy} \quad \sum_{n \in \Omega} f(n)p(n, t|m)dx = g_t(m).$$

Vezessük be a következő operátoros jelölést: $t > 0$ esetén $\hat{\mathbf{T}}_t f = g_t$. A $\hat{\mathbf{T}}_t$ operátor jelzi tehát ezt a p -vel összeintegráló, vagy összesummázó függvényműveletet. Bármennyire is rondának tűnik, van néhány nagyon szép tulajdonsága ennek az operátornak. Először is $\hat{\mathbf{T}}_t$ lineáris. Másrészt (2.17) miatt $\hat{\mathbf{T}}_0 f = f$, vagyis $\hat{\mathbf{T}}_0 = 1$ egységoperátor. Végül pedig a (2.16) Chapman-Kolmogorov egyenlet miatt

$$\hat{\mathbf{T}}_t \hat{\mathbf{T}}_s = \hat{\mathbf{T}}_{t+s} = \hat{\mathbf{T}}_s \hat{\mathbf{T}}_t.$$

Most vezessük be, az infinitezimális operátort:

$$(2.21) \quad \hat{\mathbf{T}}_s = 1 + \hat{\mathbf{A}}s + \mathcal{O}(s^2) \quad \Rightarrow \quad \hat{\mathbf{A}} = \lim_{s \rightarrow 0} \frac{\hat{\mathbf{T}}_s - 1}{s}.$$

Ennek segítségével felírhatunk $\hat{\mathbf{T}}_t$ -re egy differenciál egyenletet, hiszen

$$\hat{\mathbf{T}}_{t+s} = \hat{\mathbf{T}}_s \hat{\mathbf{T}}_t = \left[1 + \hat{\mathbf{A}}s + \mathcal{O}(s^2)\right] \hat{\mathbf{T}}_t \quad \Rightarrow \quad \hat{\mathbf{A}} \hat{\mathbf{T}}_t = \lim_{s \rightarrow 0} \frac{\hat{\mathbf{T}}_{t+s} - \hat{\mathbf{T}}_t}{s} = \frac{d\hat{\mathbf{T}}_t}{dt}.$$

Itt $\hat{\mathbf{T}}_{t+s}$ másik sorrendben is felbontható lenne, akkor azt kapnánk, hogy $\hat{\mathbf{A}} \hat{\mathbf{T}}_t = d\hat{\mathbf{T}}_t/dt$, vagyis $\hat{\mathbf{A}} \hat{\mathbf{T}}_t = \hat{\mathbf{T}}_t \hat{\mathbf{A}}$. Összefoglalva:

$$(2.22) \quad \frac{d\hat{\mathbf{T}}_t}{dt} = \hat{\mathbf{A}} \hat{\mathbf{T}}_t = \hat{\mathbf{T}}_t \hat{\mathbf{A}} \quad \text{és} \quad \hat{\mathbf{T}}_0 = 1 \quad \Rightarrow \quad \hat{\mathbf{T}}_t = e^{\hat{\mathbf{A}}t}.$$

Az infinitezimális operátorral tehát felépíthetők a $\hat{\mathbf{T}}_t$ operátorok (amelyeket megfelelő δ függvényekre alkalmazva visszakaphatjuk a p átmeneti valószínűséget), vagyis az infinitezimális operátor meghatározza a Markov-folyamatot.

2.2. Diffúziós folyamatok

2.2.1. Valószínűségszámítási fogalmak összefoglalása

Legyen $p(x)$ egy folytonos eloszlásfüggvény, azaz $p(x) \geq 0$ és $\int_{\mathbb{R}} p(x) dx = 1$.

Momentumok

$$(2.23) \quad M_n := \langle x^n \rangle = \int_{\mathbb{R}} p(x) x^n dx$$

Generátorfüggvény

$$(2.24) \quad \Phi(z) = \langle e^{zx} \rangle = \int_{\mathbb{R}} e^{zx} p(x) dx = \sum_{l=0}^{\infty} \frac{z^l}{l!} M_l \quad \Rightarrow \quad \left. \frac{\partial^l \Phi(z)}{\partial z^l} \right|_{z=0} = M_l$$

Kumuláns generátorfüggvény

$$(2.25) \quad \ln \Phi(z) = \sum_{l=0}^{\infty} \frac{z^l}{l!} K_l, \quad \text{ahol} \quad K_l = \left. \frac{\partial^l \ln \Phi(z)}{\partial z^l} \right|_{z=0}$$

Érdemes megjegyezni, a K_l kumulánsok első tagjait

$$(2.26) \quad K_0 = 0; \quad K_1 = M_1 = \langle x \rangle; \quad K_2 = M_2 - M_1^2 = \langle x^2 \rangle - \langle x \rangle^2 =: \sigma^2(x).$$

Gauss-eloszlás

$$(2.27) \quad p(x) = \frac{1}{\sqrt{2\pi\sigma^2}} e^{-\frac{(x-m)^2}{2\sigma^2}} \quad \Rightarrow \quad \langle x \rangle = m, \quad \sigma^2(x) = \sigma^2, \quad \Phi(z) = e^{zm + \frac{\sigma^2 z^2}{2}}$$

A kumulánsok: $K_1 = m, K_2 = \sigma^2, K_{n \geq 3} = 0$, és $m = 0$ esetén a momentumok:

$$M_l = \begin{cases} 0, & \text{ha } l \text{ páratlan,} \\ 1 \cdot 3 \cdot 5 \cdot \dots \cdot (l-1) \sigma^l, & \text{ha } l \text{ páros.} \end{cases}$$

2.2.2. A diffúziós folyamat fogalma

A továbbiakban $\mathcal{O}(t)$ alatt olyan függvényt értünk, amelyre $\lim_{t \rightarrow 0} \frac{\mathcal{O}(t)}{t} = 0$. Legyen $p(x, t|x'), p_1(x, 0)$ egy homogén Markov-folyamat, melynek állapottere $\mathbb{R}$, így az alábbi integrálások mindig $-\infty$ -től $+\infty$ -ig értendők. Ez a folyamat diffúziós, ha

$$(2.28) \quad \int_{\mathbb{R}} (x-x')^n p(x, t|x') dx = \begin{cases} v(x')t + \mathcal{O}(t) & n = 1, \\ \sigma^2(x')t + \mathcal{O}(t) & n = 2, \\ \mathcal{O}(t) & n \geq 3. \end{cases}$$

Ebből fakadóan nagyon kicsi t -kre

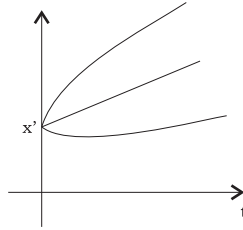
$$p(x, t|x') \sim e^{-\frac{(x-x'+v(x')t)^2}{2\sigma^2(x')t}} \quad \Rightarrow \quad \text{Gauss-eloszlás.}$$

A (2.17) miatt egy diffúziós folyamat olyan, hogy Dirac-deltából indul, majd kezdetben Gauss-szerűen folyik szét. A szétfolyás sebességét a szórás változásával tudjuk jellemezni

$$(2.29) \quad v_{szétfolyás}(t) = \frac{d\sigma(x')\sqrt{t}}{dt} = \frac{\sigma(x')}{2\sqrt{t}},$$

vagyis kezdetben nagyon gyors a szétfolyás, majd fokozatosan lassul. Gyakran magát ezt a szétfolyást nevezik diffúziónak. Azonban nem csak szétfolyás van egy diffúziós folyamatban. A fenti Gaussnak az átlagértéke is eltolódik, méghozzá $dv(x')t/dt = v(x')$ sebességgel. Ezt szokták driftnek is nevezni.

Az ábrán a középső vonal az átlagérték, amely $v(x')$ sebességgel tolódik el. Az alsó és felső görbe az átlag körüli szélesedő szórás.

Maga a pálya¹ az x' -ből indul, majd tipikusan a $(v(x')t - \sigma(x')\sqrt{t}, v(x')t + \sigma(x')\sqrt{t})$ intervallumból meríti értékeit a különböző t időpillanatokban. Ez általában folytonos és seholsem differenciálható függvény. Ennek egyszerűen az az oka, hogy ha differenciálható lenne, akkor kellőképpen sima lenne ahhoz, hogy visszafele is tudjunk következtetni, ami ellentmond a folyamat markovságának.

2.2.3. Fokker-Planck egyenlet

Most levezetünk egy differenciál-egyenletet, amit a diffúziós-folyamatoknak teljesíteniük kell. Legyen $p(x, t|x')$ egy diffúziós folyamat, és f egy tetszőleges függvény.

$$\int f(x)p(x, t + s|x')dx = \int f(x) \left[p(x, t|x') + s \frac{\partial p(x, t|x')}{\partial t} \right] dx + \mathcal{O}(s^2).$$

A (2.16) Chapmann-Kolmogorov egyenlet és az f függvény y -körüli sorfejtése szerint

$$\begin{aligned} \int f(x)p(x, t + s|x')dx &= \int \int f(x)p(x, s|y)p(y, t|x')dydx = \\ &= \int \int \left[f(y) + f'(y)(x - y) + \frac{1}{2}f''(y)(x - y)^2 + \dots \right] p(x, s|y)p(y, t|x')dydx = \end{aligned}$$

számoljuk ki az utóbbi képlet x szerinti integrálját (2.28) alapján:

$$= \int \left[f(y) + f'(y)v(y)s + \frac{1}{2}f''(y)\sigma^2(y)s + \mathcal{O}(s) \right] p(y, t|x')dy =$$

¹Ha az x' pontban vagyunk, akkor $p(x, t|x')$ valószínűséggel leszünk t idő múlva az x pontban. Ezt ismerjük. A pálya(t) az a függvény, ami azt mondja meg, hogy a t időpillanatban melyik pontban vagyunk. Ezt határolja be a p valószínűség.

használjuk a parciális integrálást a (2.19) természetes határfeltételekkel:

$$= \int f(y) \left\{ p(y, t|x') + s \left[-\frac{\partial}{\partial y} (v(y)p(y, t|x')) + \frac{\partial^2}{\partial y^2} \left(\frac{\sigma^2(y)}{2} p(y, t|x') \right) \right] \right\} dy + \mathcal{O}(s).$$

A legelső egyenlet jobb oldala, és ez utóbbi megegyeznek. Az utóbbiban áttérhetünk y -ről x -re. $\int f(x)p(x, t|x')dx$ mindkét egyenletben ott van, így kiesik, a fennmaradó részeket s -el osztva, majd s -el 0-hoz tartva $\mathcal{O}(s)/s$ és $\mathcal{O}(s^2)/s$ eltűnnek. Ami megmarad:

$$\int f(x) \frac{\partial p(x, t|x')}{\partial t} dx = \int f(x) \left[-\frac{\partial}{\partial x} (v(x)p(x, t|x')) + \frac{\partial^2}{\partial x^2} \left(\frac{\sigma^2(x)}{2} p(x, t|x') \right) \right] dx.$$

Mivel ez tetszőleges $f(x)$ -re teljesül, ezért az integrandusoknak is meg kell egyezniük. Így jutunk a Fokker-Planck egyenlethez:

$$(2.30) \quad \frac{\partial p(x, t|x')}{\partial t} = -\frac{\partial}{\partial x} [v(x)p(x, t|x')] + \frac{\partial^2}{\partial x^2} \left[\frac{\sigma^2(x)}{2} p(x, t|x') \right].$$

A levezetésből (közvetlenül a parciális integrálás előtti formulából) leolvashatjuk a (2.1.3) részben definiált infinitezimális operátort:

$$\hat{\mathbf{A}} = v(x) \frac{\partial}{\partial x} + \frac{\sigma^2(x)}{2} \frac{\partial^2}{\partial x^2}.$$

Megjegyzés. Természetesen a diffúziós folyamat definíciójában megengedhetjük volna, hogy magasabb momentumok is arányosak legyenek t -vel. Ez ebben az egyenletben magasabb deriváltak megjelenését jelentené. Csakhogy kiderül, hogy az ilyen folyamatok már általában ugró folyamatok, vagyis nem írhatók le differenciál egyenlettel.

p_1 kielégíti a Fokker-Planck egyenletet A (2.15) mindkét oldalát deriváljuk t szerint és használjuk az előbbi (2.30) egyenletet:

$$\begin{aligned} \frac{\partial p_1(x, t)}{\partial t} &= \int \frac{\partial p(x, t|x')}{\partial t} p_1(x', 0) dx' = \\ &= -\frac{\partial}{\partial x} \left[v(x) \int p(x, t|x') p_1(x', 0) dx' \right] + \frac{\partial^2}{\partial x^2} \left[\frac{\sigma^2(x)}{2} \int p(x, t|x') p_1(x', 0) dx' \right]. \end{aligned}$$

Itt (2.15) ismételt alkalmazásával az alábbi eredményre jutunk:

$$(2.31) \quad \frac{\partial p_1(x, t)}{\partial t} = -\frac{\partial}{\partial x} \left[v(x) p_1(x, t) - \frac{\partial}{\partial x} \left[\frac{\sigma^2(x)}{2} p_1(x, t) \right] \right].$$

Érdeemes észrevenni a következőt:

$$(2.32) \quad J(x) := v(x) p_1(x, t) - \frac{\partial}{\partial x} \left[\frac{\sigma^2(x)}{2} p_1(x, t) \right] \quad \Rightarrow \quad \frac{\partial p_1(x, t)}{\partial t} = -\frac{\partial}{\partial x} J(x).$$

$J(x)$ -et valószínűségi áramsűrűségnek is nevezhetjük. Így a fenti egyenlet egy kontinuitási egyenlet. Ha megvizsgáljuk ezt az áramot, akkor az első tagja a konvektív, vagy drift áram, a második tagja a konduktív, vagy diffúziós áram².

²Hőtanban *konduktív áramnak* nevezik azt, amikor egy fém vezet a hőt, tehát hővezetés, és így hőáram történik anyagi áramlás nélkül. *Konvektív hőáramról* pedig akkor beszélünk, amikor a hő gáz, vagy folyadék áramlása által terjed (pl. tűz fölött a levegő kitágul, ritkább lesz, helyét hidegebb foglalja el, vagyis levegő által hordott hőáramlás keletkezik). Itt most nem anyagsűrűség, hanem valószínűségi-sűrűség szerepel az egyenletben, és látható, hogy a konvektív tag a valószínűség-sűrűség "mozgása" által létrejövő áram, a konduktív tag, pedig e sűrűség gradienséből létrejövő áramlás.

Speciális folyamatok A $v(x)$ és $\sigma^2(x)$ megválasztásától függően különböző speciális diffúziós folyamatok és egyenletek születtek:

- $v(x) = 0$ és $\sigma^2(x) = \sigma^2 = 2D$, azaz x -től független, ekkor beszélünk Wiener-folyamatról.
- $v(x)$ adott és $\sigma^2(x) = \sigma^2 = 2D$. Az ilyen folyamatokat a Langevin-egyenlet is leírja.
- $v(x) = -\gamma x$ adott és $\sigma^2(x) = \sigma^2 = 2D$, ekkor beszélünk lineáris, vagy Ornstein-Uhlenbeck folyamatról.

A továbbiakban ezeket vizsgáljuk meg részletesen.

2.2.4. Wiener-folyamat

Olyan diffúziós folyamat, amelyben $v(x) = 0$ és $\sigma^2(x) = 2D$. Ekkor (2.30) így módosul:

$$(2.33) \quad \frac{\partial p(x, t|x')}{\partial t} = D \frac{\partial^2 p(x, t|x')}{\partial x^2}.$$

Ezt szokás diffúziós egyenletnek nevezni. Ugyanez az egyenlete p_1 -nek is (2.31) szerint.

Oldjuk meg a fenti diffúziós egyenletet:

$$(2.34) \quad \Phi(z, t) = \int e^{zx} p(x, t|x') dx \quad \Rightarrow \quad \frac{\partial \Phi(z, t)}{\partial t} = \int e^{zx} \frac{\partial p(x, t|x')}{\partial t} dx.$$

Az utóbbinál az integrandust átírhatjuk a (2.33) által, majd a kapott eredményt kétszer parciálisan integrálva a (2.19) természetes határfeltételekkel, az alábbiakat kapjuk:

$$\frac{\partial \Phi(z, t)}{\partial t} = Dz^2 \int e^{zx} p(x, t|x') dx = Dz^2 \Phi(z, t).$$

A kezdeti feltétellel is adódik $\Phi(z, t)$ (2.34) alakjából (2.17) felhasználásával:

$$p(x, 0|x') = \delta(x - x') \quad \Rightarrow \quad \Phi(z, t) = e^{zx'}.$$

Innen a megoldás leolvasható:

$$\Phi(z, t) = e^{zx' + Dz^2 t}.$$

Ez egy (2.27) Gauss-eloszlás generátorfüggvénye, amelyben $m = x'$ és $\sigma^2 = 2Dt$, vagyis

$$(2.35) \quad p(x, t|x') = \frac{1}{\sqrt{4\pi Dt}} e^{-\frac{(x-x')^2}{4Dt}}.$$

Ez a diffúziós-egyenlet alapmegoldása, vagy Green-függvénye, ugyanis ha a kezdeti eloszlással összeintegráljuk (2.15) szerint, akkor megkapjuk a rendszer $p_1(x, t)$ megoldását.

Ergodicitás. Az alapmegoldásból leolvasható, hogy a Wiener-folyamat ergodik, hisz t növelésével a Gauss egyre keskenyebbé válik, végül Dirac-deltába megy át:

$$(2.36) \quad \lim_{t \rightarrow \infty} p(x, t|x') = \delta(x - x').$$

A Wiener-folyamat növekményei Az alapmegoldásból származtatjuk a Wiener-folyamat növekményeit. Legyen W_t egy speciális Wiener folyamat, amely az origóból indul ($x' = 0$, $\sigma^2 = 2D$), vagyis a W_t -hez tartozó átmeneti valószínűség:

$$p(x, t|0) = \frac{1}{\sqrt{2\pi\sigma^2 t}} e^{-\frac{x^2}{2\sigma^2 t}},$$

így használhatjuk a (2.27) Gauss-eloszlás tulajdonságait. Ekkor a momentumok:

$$(2.37) \quad \begin{aligned} \langle W_t \rangle &= \int w P(w, t|0) dw = 0, \\ \langle W_t^2 \rangle &= \int w^2 P(w, t|0) dw = \sigma^2 t, \\ \langle W_t^{2n} \rangle &= \int w^{2n} P(w, t|0) dw = \sigma^{2n} t^n = 1 \cdot 3 \cdot 5 \cdot \dots \cdot (2n-1) (\sigma^2 t)^n, \\ \langle W_t^{2n+1} \rangle &= 0, \end{aligned}$$

és a korrelációs függvény ($t > t'$ esetén):

$$(2.38) \quad \langle W_t W_{t'} \rangle = \int w w' p(w, t-t'|w') p(w', t'|0) dw dw' = \sigma^2 t'.$$

Ebből fakadóan általános esetben $\langle W_t W_{t'} \rangle = \sigma^2 \min\{t, t'\}$.

2.2.5. Gauss-típusú fehérzaj

Tekintsünk egy olyan ξ_t sztochasztikus folyamatot, amelyre a következők igazak:

$$(2.39) \quad \langle \xi_t \rangle = 0, \quad \langle \xi_t \xi_{t'} \rangle = \sigma^2 \delta(t-t').$$

Tulajdonképpen ez egy olyan 0 körüli zaj, amelyben a különböző időpontbeli értékek egymástól függetlenek, nincs közöttük korreláció. ξ_t egy úgynevezett általánosított sztochasztikus folyamat, hiszen nem függvények, hanem disztribúciók vannak benne. Ehhez hozzárendelhetünk egy valódi Y_t folyamatot is:

$$(2.40) \quad Y_t := \int_0^t \xi_s ds.$$

Ennek a folyamatnak is megnézhetjük a növekményeit:

$$(2.41) \quad \langle Y_t \rangle = \int_0^t \langle \xi_s \rangle ds = 0, \quad \langle Y_t Y_{t'} \rangle = \int_0^t \int_0^{t'} \langle \xi_s \xi_{s'} \rangle ds' ds = \sigma^2 \min\{t, t'\},$$

vagyis Y_t egy $x' = 0$ típusú Wiener-folyamat növekménye, vagyis $Y_t = W_t$, emiatt Gauss-eloszlású. A ξ_t fehérzaj tehát felfogható úgy, mint egy Wiener-folyamat disztribúció értelemben vett deriváltja t szerint.

2.2.6. Langevin-egyenlet

Legyen ξ_t egy (2.39) Gauss-típusú fehér zaj, melyben σ^2 nem függ az x változótól. Ekkor az alábbi egyenletet nevezzük Langevin-egyenletnek:

$$(2.42) \quad \dot{x}_t = v(x_t) + \xi_t.$$

Itt $v(x)$ adja meg az átlagos viselkedést, ξ_t pedig az átlagtól való eltérést. Ezt úgy kell tekinteni, hogy a t időpillanatban a jobb oldalon a $v(x_t)$ értékhez hozzáadunk egy ξ_t eloszlása szerinti véletlen számot. Emiatt maga x_t is egy időben változó valószínűségi változó, vagyis sztochasztikus folyamat.

Most megvizsgáljuk, hogy milyen kapcsolat van a Langevin-egyenlet és a diffúziós folyamatok között. Jelölje W_t a ξ_t által meghatározott (2.40) Wiener folyamatot. A zajnak természetesen nem értelmes a $\xi_t dt$ differenciálja, hiszen, ξ_t disztribúció, azonban függvény esetben $dW_t = \int_t^{t+dt} \xi_s ds$, vagyis dW_t ugyanaz, mint $\xi_t dt$. Így felírható dx_t , a Langevin-egyenlet alapján:

$$dx_t = v(x_t)dt + dW_t + \mathcal{O}(dt), \quad \lim_{dt \rightarrow 0} \frac{\mathcal{O}(dt)}{dt} = 0.$$

Ebből máris leolvasható, hogy az x_t folyamat megváltozása csak a t -beli értéktől és a Wiener-folyamat megváltozásától függ, vagyis Markov-folyamat. Nézzük meg dW_t momentumait (2.37) alapján:

$$\begin{aligned} \langle dW_t \rangle &= 0, \\ \langle dW_t^2 \rangle &= \sigma^2 dt, \\ \langle dW_t^{2n} \rangle &\sim (\sigma^2 dt)^n = \mathcal{O}(dt^n), \\ \langle dW_t^{2n+1} \rangle &= 0. \end{aligned}$$

Ennek segítségével felírhatjuk dx_t momentumait:

$$\begin{aligned} \langle dx_t \rangle &= \langle v(x_t)dt + dW_t + \mathcal{O}(dt) \rangle = \langle v(x_t)dt \rangle + \langle dW_t \rangle + \mathcal{O}(dt) = v(x_t)dt + \mathcal{O}(dt) \\ \langle dx_t^2 \rangle &= \langle [v(x_t)dt + dW_t + \mathcal{O}(dt)]^2 \rangle = \\ &= \langle [v(x_t)dt]^2 \rangle + 2v(x_t)dt \langle dW_t \rangle + \langle dW_t^2 \rangle + \mathcal{O}(dt) = \sigma^2 dt + \mathcal{O}(dt), \\ \langle dx_t^n \rangle &= \mathcal{O}(dt), \quad (n \geq 3). \end{aligned}$$

Ha ezt összevetjük a diffúziós folyamatok (2.28) definíciójával, akkor azt kapjuk, hogy x_t diffúziós folyamat a $v(x)$ átlaggal és σ^2 szórással, vagyis felírhatjuk a megfelelő Fokker-Planck egyenletet a p átmeneti és a p_1 kezdeti eloszlásra:

$$(2.43) \quad \frac{\partial p}{\partial t} = -\frac{\partial}{\partial x}[v(x)p] + \frac{\partial^2}{\partial x^2} \left[\frac{\sigma^2}{2} p \right].$$

Összefoglalva: az x_t diffúziós (sztochasztikus) folyamatról szól a Langevin-egyenlet. Az x_t folyamathoz tartozó p átmeneti valószínűségről szól a Fokker-Planck egyenlet. A két leírás ekvivalens. Az egyes paraméterek jelentése:

- σ^2 jellemzi a zaj szórásnégyzetét.
- $v(x)$ tulajdonképpen a zaj nélküli differenciálegyenletet határozza meg: rendszer viselkedése zaj nélkül.

A Riemann-integrál korlátai. Amikor σ^2 mégis függ x -től akkor beleütközünk a Riemann-integrál korlátaiba, ugyanis nem lesz mindegy, hogy a Riemann-összegben az intervallum elejéről, közepéről, vagy végéről választunk értéket. Ez alapján két nevezetes Sztochasztikus integrál, és hozzátartozó sztochasztikus-differenciálegyenlet született:

- Ito-fél integrál: amikor az értéket mindig az intervallum elejéről választjuk.
- Stratonovich-féle integrál: amikor az értéket mindig azintervallum középpontjából vesszük.

Stacionárius megoldások Amikor ergodikus a folyamat, tudjuk, hogy a kezdő, és az átmeneti valószínűségek is ugyanahhoz a stacionárius megoldáshoz tartanak, emiatt fontos megvizsgálunk ezt az esetet is. Az előbbi (2.43) egyenlet stacionárius $\tilde{p}$ megoldásai azok, melyekre $\partial\tilde{p}/\partial t = 0$. Vizsgáljuk meg a (2.32) egyenletben definiált áramot:

$$0 = -\frac{\partial}{\partial x}J(x) \quad \Rightarrow \quad J(x) = \text{const.}$$

A (2.19) természetes határfeltételekből tudjuk, hogy $\lim_{x \rightarrow \pm\infty} J(x) = 0$, vagyis a konstans értéke nulla, így (2.32) segítségével felírhatunk a stacionárius megoldásra egy egyszerű egyenletet ($\sigma^2 = 2D$):

$$(2.44) \quad D \frac{d\tilde{p}(x)}{dx} - v(x)\tilde{p}(x) = 0.$$

Ennek megoldásait általában

$$(2.45) \quad \tilde{p}(x) = C e^{-\Phi(x)}$$

alakban keressük, ahol $\Phi(x)$ -et valamilyen nemnegatív értékű termodinamikai potenciálként foghatjuk föl, és C -t úgy kell megválasztani, hogy $\tilde{p}$ normált legyen. Ha ezt beírjuk a fenti egyenletbe, akkor

$$-DC e^{-\Phi(x)} \frac{d\Phi(x)}{dx} - v(x)C e^{-\Phi(x)} = 0 \quad \Rightarrow \quad D \frac{d\Phi(x)}{dx} + v(x) = 0,$$

vagyis $\Phi(x)$ és $v(x)$ meghatározzák egymást:

$$(2.46) \quad v(x) = -D \frac{d\Phi(x)}{dx} \quad \Leftrightarrow \quad \Phi(x) = -\frac{1}{D} \int v(x) dx.$$

Itt az integrál a primitív függvényre utal. Még valamit érdemes megjegyezni: ha ismerjük a $\tilde{p}(x)$ egyensúlyi eloszlást, akkor abból $\Phi(x)$ kifejezhető, így $v(x)$ is, vagyis felírhatjuk a nemegyensúlyi (2.42) Langevin-, vagy a vele ekvivalens (2.43) Fokker-Planck egyenletet.

2.2.7. Ornstein-Uhlenbeck folyamat

Az Ornstein-Uhlenbeck folyamat olyan diffúziós folyamat, amelyben $v(x) = -\gamma x$ lineáris függvény, és $\sigma^2(x) = \sigma^2 = 2D$ x -től független. Ekkor a Fokker-Planck egyenlet (2.43) alapján (p lehet a kezdeti és az átmeneti valószínűség is):

$$(2.47) \quad \frac{\partial p}{\partial t} = \gamma \frac{\partial}{\partial x}(xp) + D \frac{\partial^2 p}{\partial x^2}.$$

Ugyanígy felírhatjuk (2.42) alapján a folyamat Langevin egyenletét is:

$$(2.48) \quad \dot{x}(t) = -\gamma x(t) + \xi(t), \quad \langle \xi(t) \rangle = 0, \quad \langle \xi(t)\xi(t') \rangle = 2D\delta(t-t').$$

Stacionárius megoldás. $v(x) = -\gamma x$, így (2.46) alapján felírhatjuk $\Phi(x)$ -et:

$$\Phi(x) = -\frac{\gamma}{2D}x^2 + \ln C.$$

Ebből (2.45) alapján felírhatjuk a $\tilde{p}$ stacionárius eloszlást:

$$(2.49) \quad \tilde{p}(x) = \sqrt{\frac{\gamma}{2\pi D}} e^{-\frac{\gamma}{2D}x^2},$$

ahol felhasználtuk, hogy a Gauss-eloszlás ezzel a konstanssal normált.

Az átmeneti valószínűség generátorfüggvénye. A fenti (2.47) egyenletet megoldhatjuk a $p(x, t|x')$ átmeneti valószínűségre, figyelembe véve a (2.17) kezdeti feltételt, a (2.19) természetes határfeltételeket, mint peremfeltételeket, és a (2.18) normálási feltételt. Írjuk föl a (2.2.1) generátorfüggvényt:

$$G(z, t) = \int e^{zx} p(x, t|x') dx, \quad \langle x^n \rangle = \left. \frac{\partial^n G}{\partial z^n} \right|_{z=0}.$$

Szorozzuk meg (2.47) mindkét oldalát e^{zx} -el, majd integráljuk mindkét oldalt x szerint. Az egyes tagok:

$$\begin{aligned} \int e^{zx} \frac{\partial p}{\partial t} dx &= \frac{\partial G}{\partial t}, \\ \int e^{zx} \frac{\partial^2 p}{\partial x^2} dx &= z^2 G, \\ \int e^{zx} \frac{\partial}{\partial x} (xp) dx &= -z \int e^{zx} xp dx = -z \frac{\partial G}{\partial z}. \end{aligned}$$

Itt az utóbbi két esetben a parciális integrálást és a természetes határfeltételeket alkalmaztuk. Így végeredményként az alábbi egyenlethez jutunk:

$$(2.50) \quad \frac{\partial G}{\partial t} + \gamma z \frac{\partial G}{\partial z} = Dz^2 G.$$

Ez már csak egy elsőrendű egyenlet. Ha beírjuk G definíciójába a p -re vonatkozó kezdeti feltételt, akkor a $G(z, 0) = e^{zx'}$ kezdeti feltételt kapjuk G -re.

G egyenletének megoldása a karakterisztikák módszerével. A megoldás a (z, t) síkon van, így kereshetjük $s \mapsto (z(s), t(s))$ alakban. Mivel $G(s) = G(z(s), t(s))$ ezért a derivált:

$$\frac{dG(s)}{ds} = \frac{\partial G}{\partial z} \frac{dz(s)}{ds} + \frac{\partial G}{\partial t} \frac{dt(s)}{ds}.$$

Ha ránézünk (2.50) baloldalára, akkor leolvashatjuk, hogy

$$\frac{dz(s)}{ds} = \gamma z(s) \Rightarrow z(s) = ce^{\gamma s}, \quad \frac{dt(s)}{ds} = 1 \Rightarrow t(s) = s.$$

Ezzel a választással a (2.50) egyenlet $\frac{dG(s)}{ds} = Dz^2(s)G(s)$ alakú lesz, ami szétválasztható:

$$\frac{dG(s)}{G(s)} = Dz^2(s)ds \quad \Rightarrow \quad \int_0^s \frac{dG(s')}{G(s')} = Dc^2 \int_0^s e^{2\gamma s'} ds'.$$

A határokat az motiválta, hogy $t(s) = s$, és tudjuk, hogy $t \geq 0$. Az integrálás után

$$\ln G(s) - \ln G(0) = Dc^2 \frac{e^{2\gamma s} - 1}{2\gamma},$$

ahol a kezdeti feltétel alapján $G(0) = G(z(0), t(0)) = G(c, 0) = e^{cx'}$. Ebből $G(s)$ -t kifejezhetjük:

$$G(s) = e^{cx' + \frac{Dc^2}{2\gamma}(e^{2\gamma s} - 1)}.$$

G -t visszaírhatjuk z és t változókra, hiszen $s = t$, és így $z = ce^{\gamma t}$, vagyis $c = ze^{-\gamma t}$.

$$(2.51) \quad G(z, t) = e^{zx'e^{-\gamma t} + \frac{Dz^2}{2\gamma}(1 - e^{-2\gamma t})}.$$

p kifejezése G -ből. Vezessük be az

$$x_0 = x'e^{-\gamma t} \quad \text{és} \quad \alpha^2 = \frac{D}{\gamma}(1 - e^{-2\gamma t})$$

jelöléseket. Ekkor $G(z) = e^{zx_0 + \frac{\alpha^2}{2}z^2}$, vagyis G a Gauss-eloszlás (2.27) generátorfüggvénye. Ebből adódik, hogy p Gauss-eloszlás:

$$(2.52) \quad p(x, t|x') = \frac{1}{\sqrt{2\pi\alpha^2}} e^{-\frac{(x-x_0)^2}{2\alpha^2}}.$$

Az Ornstein-Uhlenbeck folyamat ergodikus. Ha a most megkapott p átmeneti valószínűségben $t \rightarrow \infty$, akkor a határértékben megkapjuk a (2.49) stacionárius eloszlást. Ez azt jelenti, hogy a folyamat ergodikus.

Korrelációs függvény stacionárius állapotban. A stacionárius állapot azt jelenti, hogy $p_1(x, t) = \tilde{p}(x)$. Ekkor (2.7) alapján, $t > t'$ esetén:

$$\langle x_t x_{t'} \rangle = \int \int x x' p_2(x, t; x', t') dx dx' = \int x' \left[\int x p(x, t - t'|x') dx \right] \tilde{p}(x') dx'.$$

Most használjuk ki, hogy ismerjük a p és $\tilde{p}$ eloszlást:

$$\begin{aligned} \int x p(x, t - t'|x') dx &= \langle x \rangle = x_0 = x' e^{-\gamma(t-t')}, \\ \int x'^2 \tilde{p}(x') dx' &= \langle x^2 \rangle = D/\gamma. \end{aligned}$$

Ezekből leolvashatjuk a korrelációs függvényt:

$$(2.53) \quad \langle x_t x_{t'} \rangle = \frac{D}{\gamma} e^{-\gamma|t-t'|}, \quad \forall t, t' \in \mathbb{R}.$$

2.2.8. Általánosítás több változóra

Most a Langevin-egyenlettel leírható folyamatoknak adjuk meg a többváltozós alakját. Először is $\mathbf{x} := (x_1, x_2, \dots, x_n)$. A $\xi(t) \in \mathbb{R}^n$ Gauss-típusú fehérzaj, ha

$$(2.54) \quad \langle \xi_i(t) \rangle = 0, \quad \langle \xi_i(t) \xi_j(t') \rangle = 2D_{ij} \delta(t - t'),$$

ahol a $\mathbf{D}$ mátrix szimmetrikus (hiszen a korreláció is az), és pozitív (szemi)definit³ (hisz sajátértékei a szórásnégyzetek).

A (2.42) Langevin egyenlet vektoros alakja ($\mathbf{v} : \mathbb{R}^n \rightarrow \mathbb{R}^n$):

$$(2.55) \quad \dot{\mathbf{x}}(t) = \mathbf{v}(\mathbf{x}(t)) + \xi(t).$$

Az ezzel ekvivalens (2.43) Fokker-Planck egyenlet vektoros alakját is felírhatjuk a $p(\mathbf{x}, t)$ valószínűségi eloszlásra:

$$(2.56) \quad \frac{\partial p}{\partial t} = -\operatorname{div} \mathbf{J}, \quad \text{ahol } \mathbf{J} = \mathbf{v}p - \mathbf{D} \operatorname{grad} p.$$

Stacionárius megoldások. Stacionárius esetben $\operatorname{div} \mathbf{J} = 0$. Ebből viszont nem következik, hogy $\mathbf{J}$ konstans lenne. Ebben az esetben a szokásos formában keressük a stacionárius megoldást:

$$(2.57) \quad \tilde{p}(\mathbf{x}) = ce^{-\Phi(\mathbf{x})},$$

ahol c a normálási tag, Φ pedig valamilyen nemnegatív értékű termodinamikai potenciálként fogható föl, így Φ gradiensére valamilyen erőként tekinthetünk. Vegyük észre, hogy ekkor $\operatorname{grad} \tilde{p} = -\tilde{p} \operatorname{grad} \Phi$, vagyis

$$(2.58) \quad 0 = \operatorname{div} \mathbf{J} = \operatorname{div} [(\mathbf{v} + \mathbf{D} \operatorname{grad} \Phi) \tilde{p}].$$

Érdeemes megvizsgálni két egyszerű esetet, amelyek teljesítik a $\operatorname{div} \mathbf{J} = 0$ feltételt.

Első eset: $\mathbf{J} = 0$. Ez azt jelenti, hogy a $\tilde{p}$ -vel jellemzett stacionárius állapotban (egyensúlyban) nincs valószínűségi áram. Ekkor (2.58) szerint $\mathbf{v} = -\mathbf{D} \operatorname{grad} \Phi$. Ezt írjuk be a (2.55) Langevin-egyenletbe:

$$(2.59) \quad \dot{\mathbf{x}}(t) = -\mathbf{D} \operatorname{grad} \Phi(\mathbf{x}(t)) + \xi(t).$$

Zaj nélküli, vagy determinisztikus mozgásról beszélünk, ha $\xi(t) = 0$. Ebben az esetben

$$(2.60) \quad \dot{\mathbf{x}}(t) = -\mathbf{D} \operatorname{grad} \Phi(\mathbf{x}(t)).$$

Nézzük meg hogyan viselkedik Φ a rendszer által bejárt $\mathbf{x}(t)$ pálya mentén:

$$\dot{\Phi}(\mathbf{x}(t)) = (\operatorname{grad} \Phi) \dot{\mathbf{x}} = -(\operatorname{grad} \Phi) \mathbf{D} (\operatorname{grad} \Phi) \leq 0,$$

³Egy szimmetrikus $\mathbf{A}$ mátrix pozitív szemidefinit, ha tetszőleges $\mathbf{x}$ vektor esetén $\mathbf{x} \mathbf{A} \mathbf{x} = \sum_{i,j=1}^n A_{ij} x_i x_j \geq 0$. Ez pontosan akkor teljesül, ha $\mathbf{A}$ sajátértékei nemnegatívak. Pozitív definitnek akkor nevezük az $\mathbf{A}$ mátrixot, ha tetszőleges nem nulla $\mathbf{x}$ vektor esetén $\mathbf{x} \mathbf{A} \mathbf{x} > 0$. Ez akkor és csak akkor teljesül, ha $\mathbf{A}$ minden sajátértéke pozitív.

hiszen $\mathbf{D}$ pozitív definit, és emiatt $\dot{\Phi}(\mathbf{x}(t)) = 0$ akkor és csak akkor, ha $\text{grad } \Phi = 0$. Ez azt jelenti, hogy Φ időderiváltja az $\mathbf{x}(t)$ pálya mentén általában negatív, azaz Φ a pálya mentén csökken, és csak akkor nulla, ha Φ -nek szélsőértéke, jelen esetben minimuma van, vagyis amikor (2.60) szerint a mozgás megáll ($\text{grad } \Phi = 0 \Rightarrow \dot{\mathbf{x}} = 0$). Ez egyben egy lokális legnagyobb valószínűségű állapot is, hiszen Φ lokális minimumánál $\tilde{p}$ -nek lokális maximuma van.

Összefoglalva: *determinisztikus mozgás során olyan a rendszer $\mathbf{x}(t)$ pályája, hogy Φ e pálya mentén állandóan csökken, és akkor áll meg a rendszer, ha belekerül Φ valamilyen lokális minimumába.* Ha van zaj, akkor az folyamatosan arra törekszik, hogy kilökdösse a rendszert ezekből a lokális minimumokból. E két folyamat egyensúlyából alakul ki az egyensúlyi eloszlás. Ezt a jelenséget disszipatív mozgásnak nevezzük.

Második eset. Legyen $\mathbf{Q}$ egy tetszőleges $n \times n$ -es antiszimmetrikus mátrix.

$$(2.61) \quad \mathbf{v} := \mathbf{Q} \text{grad } \Phi - \mathbf{D} \text{grad } \Phi.$$

Ekkor (2.58) alapján

$$\text{div } \mathbf{J} = \text{div} [\tilde{p} \mathbf{Q}(\text{grad } \Phi)] = (\text{grad } \tilde{p}) \mathbf{Q}(\text{grad } \Phi) + \tilde{p} \text{div} [\mathbf{Q}(\text{grad } \Phi)].$$

Itt használjuk ki, hogy $\text{grad } \tilde{p} = -\tilde{p} \text{grad } \Phi$, és írjuk ki indexek szerint az eredményt:

$$\text{div } \mathbf{J} = -\tilde{p} \sum_{i,j} Q_{ij} (\partial_i \Phi) (\partial_j \Phi) + \sum_{i,j} Q_{ij} (\partial_i \partial_j \Phi) = 0,$$

ugyanis $\mathbf{Q}$ antiszimmetrikus, azaz $Q_{ij} = -Q_{ji}$, ebből fakadóan az összeg mindkét tagja külön-külön nulla. Ha tehát $\mathbf{v}$ -t (2.61) szerint választjuk, akkor teljesül a $\text{div } \mathbf{J} = 0$ stacionaritási feltétel.

Vizsgáljuk meg most is a determinisztikus mozgást. A Langevin-egyenlet ekkor

$$(2.62) \quad \dot{\mathbf{x}}(t) = \mathbf{v}(\mathbf{x}(t)) = (\mathbf{Q} - \mathbf{D}) [\text{grad } \Phi(\mathbf{x}(t))].$$

Nézzük meg mi történik Φ -vel a rendszer által bejárt pálya mentén:

$$\dot{\Phi}(\mathbf{x}(t)) = (\text{grad } \Phi) \dot{\mathbf{x}} = (\text{grad } \Phi) (\mathbf{Q} - \mathbf{D}) (\text{grad } \Phi) = -(\text{grad } \Phi) \mathbf{D} (\text{grad } \Phi) \leq 0,$$

ugyanis $(\text{grad } \Phi) \mathbf{Q} (\text{grad } \Phi)$ -ről már az előbb beláttuk, hogy nulla, a fennmaradó részt pedig az előző, $\mathbf{J} = 0$ esetben részletesen megvizsgáltuk, vagyis a rendszer ugyanúgy viselkedik, mint a $\mathbf{J} = 0$ esetben: a rendszer $\mathbf{x}(t)$ pályája mentén Φ állandóan csökken, míg el nem éri Φ valamilyik lokális minimumát, ahol megáll. $\mathbf{v}$ fenti (2.61) alakjában az első tagot reverzibilis résznek, a második tagot disszipatív résznek nevezzük. A reverzibilis név arra utal, hogy nem befolyásolja Φ -t a mozgás pályája mentén.

2.3. Brown-mozgás

Folyadékokban, vagy gázokban lévő apró részecskék zezugos, véletlenszerű mozgást végeznek. Ezt a jelenséget nevezzük Brown-mozgásnak. Ma már tudjuk, hogy ennek az az oka, hogy az apró (de a folyadék, ill. gáz molekuláinál sokkal nagyobb) részecske állandóan ütközik a gáz ill. folyadék molekuláival, és ennek köszönhető ez a véletlenszerű mozgás. Természetesen, egy bizonyos méret fölött, ezek az apró részecskék már semmit nem mutatnak a molekuláris ütközésekből.

Tekintsük egy m -tömegű apró részecske mozgását az egy adott irányban. Jelölje ebben a kitüntetett irányban a részecske impulzusát p . Ekkor a Stokes-féle ellenállási törvény értelmében

$$(2.63) \quad \dot{p} = -\gamma p + K,$$

ahol az első tag a súrlódási erő (sebességgel arányos), a második tag pedig egy állandó erő, ami az adott irányba hat. Ha ezt a törvényt alkalmazni szeretnénk a Brown-mozgásra, akkor a (2.42) Langevin-egyenlethez jutunk, ahol K helyébe a ξ véletlen erőt írjuk, ami tulajdonképpen a részecske véletlen-szerű ütközése a molekulákkal. A valóságban ezekből a véletlen ütközésekből származó korrelációk - tehát az, hogy mekkora hatással vannak egy adott t időpillantbeli ütközések, a $t + \Delta t$ időpillantbeli ütközésekre - igen kicsinyek már kis Δt -k esetén is, vagyis a fehérzaj közelítés jó modellje a rendszernek.

Most elsőként egy általánosabb problémát vizsgálunk, majd annak speciális eseteként állítjuk elő a Brown-mozgást, és más fizikailag érdekes szituációkat, majd megvizsgáljuk ezek tulajdonságait.

2.3.1. Klasszikus mozgás hőtartályban, egy-dimenzióban

Legyen egy egy-dimenzióban mozgó pont Hamilton függvénye:

$$(2.64) \quad \mathcal{H}(x, p) = \frac{p^2}{2m} + U(x).$$

Ekkor az egyensúlyi Boltzmann-eloszlás

$$(2.65) \quad \tilde{p}(x, p) = \frac{1}{Z} e^{-\beta \mathcal{H}(x, p)}, \quad Z = \int e^{-\beta \mathcal{H}(x, p)} dx dp, \quad \beta = \frac{1}{k_B T}.$$

Most írjuk le a nemegyensúlyi viselkedést. Ehhez használjuk a (2.57) eloszlást:

$$(2.66) \quad \Phi(x, p) := \beta \mathcal{H}(x, p),$$

így a Hamilton-féle kanonikus egyenletek:

$$\dot{x} = \frac{p}{m} = \frac{\partial \mathcal{H}}{\partial p} = kT \frac{\partial \Phi}{\partial p}, \quad \dot{p} = -\frac{\partial \mathcal{H}}{\partial x} = -kT \frac{\partial \Phi}{\partial x}.$$

Ezeket összevetve a (2.63) egyenlettel, felírhatjuk a (2.55) Langevin-egyenleteket az x és a p változókra:

$$\dot{x} = kT \frac{\partial \Phi}{\partial p}, \quad \dot{p} = -kT \frac{\partial \Phi}{\partial x} - \gamma m \dot{x} + \xi = -kT \frac{\partial \Phi}{\partial x} - \gamma m kT \frac{\partial \Phi}{\partial p} + \xi.$$

Ezt az egyenletrendszert átrendezhetjük olyan formára, hogy megfeleltethető legyen a többváltozós általánosításánál vizsgált stacionárius megoldások második esetével:

$$(2.67) \quad \begin{pmatrix} \dot{x} \\ \dot{p} \end{pmatrix} = \underbrace{\begin{pmatrix} 0, & k_B T \\ -k_B T, & 0 \end{pmatrix}}_{\mathbf{Q}} \underbrace{\begin{pmatrix} \frac{\partial \Phi}{\partial x} \\ \frac{\partial \Phi}{\partial p} \end{pmatrix}}_{\text{grad } \Phi} - \underbrace{\begin{pmatrix} 0, & 0 \\ 0, & \gamma m k_B T \end{pmatrix}}_{\mathbf{D}} \underbrace{\begin{pmatrix} \frac{\partial \Phi}{\partial x} \\ \frac{\partial \Phi}{\partial p} \end{pmatrix}}_{\text{grad } \Phi} + \begin{pmatrix} 0 \\ \xi \end{pmatrix}.$$

Ebből felírhatjuk a (2.61) és a (2.56) által a Fokker-Planck egyenletet egy tetszőleges $p(x, p, t)$ eloszlásra. Itt a jelölés zavaró, hiszen a külső p az eloszlásra, és a belső p az impulzusra utal, így érdemes $p(x, mv, t) = p(x, v, t)$ -t használni, és figyelembe venni, hogy $\frac{\partial p(x, p, t)}{\partial p} = \frac{1}{m} \frac{\partial p(x, v, t)}{\partial v}$.

$$(2.68) \quad \frac{\partial p}{\partial t} = -\frac{\partial}{\partial x}(vp) + \frac{\partial}{\partial v} \left[\left(\frac{1}{m} \frac{dU(x)}{dx} + \gamma v \right) p \right] + \frac{\gamma k_B T}{m} \frac{\partial^2 p}{\partial v^2}.$$

A megoldások szempontjából nincs szükség a teljes (2.67) Langevin-egyenletrendszerre, hiszen ebből az első az $\dot{x} = p/m$, vagyis az impulzus definíciója, így elég a második egyenletet vizsgálni:

$$(2.69) \quad \dot{p} = -\frac{dU(x)}{dx} - \gamma p + \xi,$$

vagyis valójában egy egyváltozós, kibővített Langevin-egyenlettel van dolgunk.

2.3.2. A Brown-mozgás vizsgálata

Brown-mozgásról akkor beszélünk, amikor $U(x) = 0$. Ekkor az előbbi egyenlet

$$\dot{p} = -\gamma p + \xi,$$

vagyis megkaptuk az Ornstein-Uhlenbeck folyamatnak a (2.48) Langevin-egyenletét. Térjünk át sebességre: $p = mv$, legyen $\eta = \xi/m$, így

$$(2.70) \quad \dot{v} = -\gamma v + \eta, \quad \langle \eta(t) \rangle = 0, \quad \langle \eta(t)\eta(t') \rangle = 2D\delta(t-t'), \quad \Phi(v) = \frac{mv^2}{2k_B T}$$

Ismerjük az egyensúlyi eloszlást (2.45) alapján, ami most Gauss:

$$(2.71) \quad \tilde{p}(v) = \sqrt{\frac{m}{2\pi k_B T}} e^{-\frac{mv^2}{2k_B T}},$$

és fel tudunk írni egy összefüggést D és γ között (2.46) segítségével:

$$(2.72) \quad \gamma = \frac{mD}{k_B T}.$$

Mivel Ornstein-Uhlenbeck folyamatról van szó, ezért egyrészt ismerjük az átmeneti valószínűségeket (2.52), és a korrelációs függvényt (2.53). Ez utóbbit érdemes megismételni:

$$(2.73) \quad \langle v(t)v(t') \rangle = \frac{k_B T}{m} e^{-\gamma|t-t'|} \Rightarrow \frac{1}{2} m \langle v^2(t) \rangle = \frac{1}{2} k_B T,$$

vagyis a sebesség szórásnégyzete minden időpillanatban az egyensúlyi eloszlás szórásnégyzete, és ez az érték összeegyeztethető az ekvipartíció-tétellel

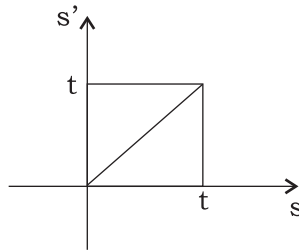
Szeretnénk mondani valamit a részecskék helyéről is. A sebesség $v(t)$ egy Ornstein-Uhlenbeck folyamat, aminek az átmeneti valószínűsége, mint tudjuk, Gauss. A hely, $x(t)$ is egy sztochasztikus folyamat, ami valamilyen értelemben a sebesség idő szerinti integrálja, vagyis $x(t)$ is Gauss-szerűen fog viselkedni. Most csak az átlagokra vonatkozó integrálásokat végezzük el.

$$\langle x(t) - x(0) \rangle = \int_0^t \langle v(s) \rangle ds = 0,$$

és a szórás, amihez használjuk fel a (2.73) korrelációs függvényt:

$$\langle [x(t) - x(0)]^2 \rangle = \int_0^t ds \int_0^t ds' \langle v(s)v(s') \rangle = \frac{k_B T}{m} \int_0^t ds \int_0^t ds' e^{-\gamma|s-s'|} =$$

Vizsgáljuk meg az integrálási tartományt geometriailag:

Az integrál értéke ugyan az lesz a két háromszögben, így

$$= \frac{2k_B T}{m} \int_0^t ds \int_0^s ds' e^{-\gamma(s-s')} = \frac{2k_B T}{m} \int_0^t e^{-\gamma s} \frac{e^{\gamma s} - 1}{\gamma} ds = \frac{2k_B T}{m\gamma} \left[t + \frac{e^{-\gamma t} - 1}{\gamma} \right].$$

Ez kis idők esetén, azaz ha exponens sorfejtésében másodrendig haladunk, átalakul az

$$\langle x(t) - x(0) \rangle = \frac{k_B T}{m} t^2$$

eredménnyé, amiben az az érdekes, hogy nem szerepel benne a γ csillapítási, vagy súrlódási tényező. Nagy időkre pedig, tehát amikor $\gamma t \gg 1$, azt kapjuk, hogy

$$\langle x(t) - x(0) \rangle = \frac{2k_B T}{m\gamma} t \quad \Rightarrow \quad D = \frac{k_B T}{m\gamma}.$$

Megkaptuk tehát az $x(t)$ folyamat diffúziós együtthatóját. Ez az Einstein-reláció.

2.3.3. Mozgás harmonikus-oszcillátor potenciálban

Legyen $U(x) = \frac{1}{2}m\omega_0^2 x^2$. Ekkor a (2.69) egyenlet alakja:

$$(2.74) \quad \ddot{x}_t = -\omega_0^2 x_t - \gamma \dot{x}_t + \frac{\xi_t}{m} + \frac{f_t}{m}, \quad \langle \xi_t \rangle = 0, \quad \langle \xi_t \xi_{t'} \rangle = 2Dm^2 \delta(t-t'), \quad D = \frac{\gamma k_B T}{m}.$$

ahol f_t egy determinisztikus külső gerjesztés, és felhasználtuk a (2.72) összefüggést, illetve azt, hogy előbb ξ/m korrelációs együtthatóját jelöltük $2D$ -vel (így került be m^2). Fourier-transzformáljuk ennek az egyenletnek mindkét oldalát:

$$(2.75) \quad (i\omega)^2 x_\omega = -\omega_0^2 x_\omega + (i\omega)\gamma x_\omega + \frac{\xi_\omega}{m} + \frac{f_\omega}{m} \quad \Rightarrow \quad x_\omega = \frac{1}{m} \frac{\xi_\omega + f_\omega}{(i\omega)^2 - (i\omega)\gamma + \omega_0^2}.$$

Innen x_ω átlagát könnyen ki tudjuk fejezni, hiszen

$$\langle \xi_\omega \rangle = \int_{-\infty}^{\infty} e^{i\omega t} \langle \xi_t \rangle dt = 0,$$

a többi tag pedig konstans az átlagképzés szempontjából:

$$(2.76) \quad \langle x_\omega \rangle = \chi(\omega) f(\omega), \quad \chi(\omega) = \frac{1}{m} \frac{1}{(i\omega)^2 - (i\omega)\gamma + \omega_0^2}.$$

Itt $\chi(\omega)$ ún. lineáris válaszfüggvény: az $f(\omega)$ által keltett kis gerjesztésekre a rendszer $\langle x_\omega \rangle$ elmozdulása arányos.

A válaszfüggvény pólusai.

$$(i\omega)^2 - (i\omega)\gamma + \omega_0^2 = 0 \quad \Leftrightarrow \quad i\omega = \frac{\gamma}{2} \pm \sqrt{\frac{\gamma^2}{4} - \omega_0^2}.$$

Két eset lehetséges:

- ha $\omega_0^2 > \gamma^2/4$, akkor $\omega = -i\frac{\gamma}{2} \pm \sqrt{\omega_0^2 - \frac{\gamma^2}{4}}$, vagyis a pólusok az alsó félsíkon vannak (csillapított eset).
- ha $\omega_0^2 < \gamma^2/4$, akkor $\omega = -i\left(\frac{\gamma}{2} \pm \sqrt{\frac{\gamma^2}{4} - \omega_0^2}\right)$, vagyis a pólusok az imaginárius tengelyen vannak (túlcsillapított eset).

A válaszfüggvények eleget kell tennie a kauzalitásnak, és függetlenül a zavar bekapcsolási idejétől, ugyanolyan viselkedést kell mutatnia. E két tulajdonság együtt azt eredményezi, hogy $\chi(\tau)$ $\tau < 0$ -ra nullát ad. Ezzel ekvivalens, hogy $\chi(z) = \int_0^{\infty} \chi(\tau) e^{iz\tau} d\tau$, vagyis a komplex számsíkra kiterjesztett Fourier-transzformált a felső félsíkon analitikus. A pólusok tehát az alsó félsíkon, vagy a valós tengelyen lehetnek.

Korrelációs függvények. Most keressük meg a $\langle \xi_\omega \xi_{\omega'} \rangle$ korrelációs függvényt. Kezdjük azzal, amit tudunk:

$$\begin{aligned} \langle \xi_t \xi_{t'} \rangle &= 2\gamma m k_B T \delta(t - t') = 2\gamma m k_B T \int_{-\infty}^{\infty} \frac{d\omega}{2\pi} e^{-i\omega(t-t')} = \\ &= 2\gamma m k_B T \int_{-\infty}^{\infty} \frac{d\omega}{2\pi} \int_{-\infty}^{\infty} \frac{d\omega'}{2\pi} e^{-i\omega t} e^{-i\omega' t'} 2\pi \delta(\omega + \omega'), \end{aligned}$$

de ez kifejezhető a keresett korrelációs függvény inverz Fourier-transzformáltjaként is:

$$\langle \xi_t \xi_{t'} \rangle = \int_{-\infty}^{\infty} \frac{d\omega}{2\pi} \int_{-\infty}^{\infty} \frac{d\omega'}{2\pi} e^{-i\omega t} e^{-i\omega' t'} \langle \xi_\omega \xi_{\omega'} \rangle.$$

A két eredményből leolvasható, hogy

$$(2.77) \quad \langle \xi_\omega \xi_{\omega'} \rangle = 2\gamma m k_B T 2\pi \delta(\omega + \omega').$$

A rendszerben van egy időeltolási invariancia. Ez a korrelációkban úgy jelenik meg, hogy csak azok a frekvenciák maradnak meg, melyek összege zérus. A (2.75) közvetlen behelyettesítésével kiszámíthatjuk az x_ω korrelációs függvényét (kihasználva, hogy $\langle \xi_\omega \rangle = \langle \xi_{-\omega} \rangle = 0$):

$$\langle x_\omega x_{-\omega} \rangle = \frac{1}{m^2} \frac{\langle \xi_\omega \xi_{-\omega} \rangle + f_\omega f_{-\omega}}{[(i\omega)^2 - (i\omega)\gamma + \omega_0^2] [(i\omega)^2 + (i\omega)\gamma + \omega_0^2]}$$

2.4. Master-egyenlet

Tekintsünk egy olyan homogén Markov-folyamatot, ahol az állapottér diszkrét. Adott a $p_1(n, 0)$ kezdőeloszlás és a $p(n, t|m)$, $t > 0$ átmeneti valószínűség. Fejtsük sorba $p(n, s|m)$ -et s szerint:

$$p(n, s|m) = p(n, 0|m) + \left. \frac{\partial p(n, s|m)}{\partial s} \right|_{s=0} s + \mathcal{O}(s^2).$$

Itt (2.17) szerint $p(n, 0|m) = \delta_{nm}$. $w_{nm} := \left. \frac{\partial p(n, s|m)}{\partial s} \right|_{s=0}$, ezt úgy is tekinthetjük, mint időegységre jutó átmeneti valószínűség. Ezekkel az előbbi egyenlet:

$$(2.78) \quad p(n, s|m) = \delta_{nm} + w_{nm}s + \mathcal{O}(s^2).$$

Tekintsük s -t elegendően kicsinek ahhoz, hogy $\mathcal{O}(s^2)$ elhanyagolható legyen. w_{nm} valószínűségi jellegét ekkor könnyen ellenőrizhetjük:

- Ha $n \neq m$, akkor $p(n, s|m) = w_{nm}s$. Mivel $s > 0$ és p nemnegatív függvény, így w_{nm} nemnegatív, vagyis lehet valószínűségi jellege.
- Ha $n = m$, akkor $p(m, s|m) = 1 + w_{mm}s$. Mivel $p \leq 1$, és $s > 0$, ezért $w_{mm} \leq 0$, vagyis ekkor nem lehet valószínűség.

w_{mm} nem független a többi tagtól, ugyanis összegezve a (2.78) egyenlet mindkét oldalát n -re, és felhasználva a (2.18) normálást, az alábbi eredményt kapjuk:

$$1 = 1 + s \sum_{n \in \Omega} w_{nm} + \mathcal{O}(s^2) \quad \Rightarrow \quad \sum_{n \in \Omega} w_{nm} = \frac{\mathcal{O}(s^2)}{s}.$$

Itt az $s \rightarrow 0$ határátmenetben $\lim_{s \rightarrow 0} \mathcal{O}(s^2)/s = 0$, vagyis

$$(2.79) \quad w_{mm} = - \sum_{n \in \Omega \setminus \{m\}} w_{nm}.$$

A Chapmann-Kolmogorov egyenletnek egy sokatmondó differenciális alakját is felírhatjuk az eddigiek segítségével. Először is tekintsük $p(n, t + s|m)$ sorfejtését:

$$p(n, t + s|m) = p(n, t|m) + \frac{\partial p(n, t|m)}{\partial t} s + \mathcal{O}(s^2).$$

Másrészt viszont a (2.16) Chapmann-Kolmogorov egyenlet és a (2.78) szerint

$$\begin{aligned} p(n, t + s|m) &= \sum_{l \in \Omega} p(n, s|l)p(l, t|m) = \sum_{l \in \Omega} [\delta_{nl} + w_{nl}s + \mathcal{O}(s^2)] p(l, t|m) = \\ &= p(n, t|m) + s \sum_{l \in \Omega} w_{nl}p(l, t|m) + \mathcal{O}(s^2). \end{aligned}$$

Mint hogy az előbbi két egyenlet bal oldalai azonosak, így a jobb oldalak is azok:

$$\frac{\partial p(n, t|m)}{\partial t} = \sum_{l \in \Omega \setminus \{n\}} w_{nl}p(l, t|m) + w_{nn}p(n, t|m) + \frac{\mathcal{O}(s^2)}{s}.$$

Itt $s \rightarrow 0$ határátmenetben $\mathcal{O}(s^2)/s$ eltűnik, és ekkor (2.79) is használható. Így jutunk el az ún. Master-egyenlethez:

$$(2.80) \quad \frac{\partial p(n, t|m)}{\partial t} = \sum_{l \in \Omega} [w_{nl}p(l, t|m) - w_{ln}p(n, t|m)].$$

Itt nyilván fölösleges kizárnunk az összegben az $l = n$ esetet.

2.4.1. p_1 kielégíti a Master-egyenletet

Deriváljuk (2.15) mindkét oldalát t szerint:

$$\frac{\partial p_1(n, t)}{\partial t} = \sum_{m \in \Omega} \frac{\partial p(n, t|m)}{\partial t} p_1(m, 0).$$

Alkalmazzuk a (2.80) Master-egyenletet:

$$\frac{\partial p_1(n, t)}{\partial t} = \sum_{m \in \Omega} \sum_{l \in \Omega} [w_{nl}p(l, t|m) - w_{ln}p(n, t|m)] p_1(m, 0).$$

Itt (2.15) felhasználásával azt kapjuk, hogy p_1 is kielégíti a Master-egyenletet:

$$(2.81) \quad \frac{\partial p_1(n, t)}{\partial t} = \sum_{l \in \Omega} [w_{nl}p_1(l, t) - w_{ln}p_1(n, t)].$$

2.4.2. Stacionárius (egyensúlyi) megoldások

Stacionárius esetben, vagyis amikor $p_1(n, t) = \tilde{p}(n)$, az előbbi egyenlet:

$$(2.82) \quad 0 = \sum_{l \in \Omega} [w_{nl}\tilde{p}(l) - w_{ln}\tilde{p}(n)], \quad \forall n \in \Omega \text{ esetén.}$$

Ha ismerjük a w_{nm} átmeneti valószínűségeket, akkor ennek az algebrai egyenletrendszernek a megoldásával megkereshetjük a w_{nm} -hez tartozó normált stacionárius $\tilde{p}$ megoldásokat.

2.4.3. Részletes egyensúly

Részletes egyensúlyról akkor beszélünk, ha az előbbi egyenlet tagonként zérus, azaz

$$(2.83) \quad w_{nl}\tilde{p}(l) = w_{ln}\tilde{p}(n), \quad \forall n, l \in \Omega \text{ esetén.}$$

Ekkor azt mondjuk, hogy $\tilde{p}$ olyan stacionárius megoldás, amely teljesíti a részletes egyensúlyt.

2.4.4. Időtükrozési invariancia

Időtükrozési invarianciáról akkor beszélünk, ha

$$(2.84) \quad p_2(n, t; m, t') = p_2(m, t; n, t'),$$

így (2.11) szerint, $t' = 0$ esetén, valamely $\tilde{p}$ stacionárius megoldásra

$$p(n, t|m)\tilde{p}(m) = p(m, t|n)\tilde{p}(n).$$

Alkalmazzuk a (2.78) sorfejtést. A δ_{nm} -es tagok mindkét oldalon egyenlőek, így kiesnek.

$$(2.85) \quad w_{nm}\tilde{p}(m) = w_{mn}\tilde{p}(n) + \frac{\mathcal{O}(t^2)}{t} \underset{t \rightarrow 0}{\Rightarrow} w_{nm}\tilde{p}(m) = w_{mn}\tilde{p}(n).$$

Azt kaptuk tehát, hogy ha időtükrözési invariancia van, akkor minden stacionárius megoldásra fennáll a részletes egyensúly.

2.4.5. Véges állapottér esete

Legyen $\Omega = \{1, 2, \dots, N\}$. Ekkor megadhatjuk az átmeneti valószínűségeket egy $\mathbf{w}$ $N \times N$ -es mátrix formájában, amely teljesíti a (2.79) egyenletet: $\sum_{n=1}^N w_{nm} = 0$. Könnyű belátni, hogy ekkor $\mathbf{w}$ minden pozitív egész hatványa is teljesíti ezt. Jelölje $\mathbf{p}(t)$ azt a mátrixot, amelynek elemei a $p(n, t|m)$ átmeneti valószínűségek. Ekkor a (2.80) Master egyenlet és a (2.17) kezdeti feltétel szerint

$$\dot{\mathbf{p}}(t) = \mathbf{w}\mathbf{p}, \quad \mathbf{p}(0) = \mathbf{1} \quad \Rightarrow \quad \mathbf{p}(t) = e^{\mathbf{w}t}.$$

Vegyük észre, hogy $\mathbf{p}(t) = \hat{\mathbf{T}}_t$, ahol ez utóbbi az infinitezimális operátorról szóló (2.1.3) részben bevezetett operátor. Ebből fakadóan $\mathbf{w}$ itt maga az infinitezimális operátor.

Tulajdonképpen tetszőleges (2.79) egyenletnek eleget tevő $\mathbf{w}$ mátrixal felépíthetünk így $\mathbf{p}(t)$ átmeneti valószínűséget. Hiszen $\mathbf{p}(t) = e^{\mathbf{w}t}$ eleget tesz a (2.16) Chapman-Kolmogorov egyenletnek, és mivel $\mathbf{w}$ minden pozitív hatványára is iga (2.79), ezért $\mathbf{p}(t)$ hatványsorából kihozható, hogy $\mathbf{p}(t)$ eleget tesz a (2.18) normálásnak.

2.4.6. A Master-egyenlettel kapcsolatos fizikai feladatok

- Egy fizikai folyamat w_{nm} átmeneti valószínűségeit valamilyen fizikai érvekkel megpróbáljuk meghatározni. Ezekkel felírjuk a Master-egyenletet és megoldjuk.
- Tudjuk, hogy mi a $\tilde{p}$ egyensúlyi eloszlás (pl. kanonikus eloszlásból). Ehhez megpróbálunk olyan w_{nm} -eket választani, amelyekre fennáll a részletes egyensúly, majd ezekkel megoldjuk a Master-egyenletet. (A részletes-egyensúly használata helyett más módszereket is választhatunk az átmeneti valószínűségek meghatározásához.)
- Nem érdekel a dinamika, csak az egyensúlyi eloszlás (Monte-Carlo módszerek). Szeretnénk meghatározni a sokaság átlagait, de nem megy valami miatt. Ilyenkor definiálunk egy Master-egyenletet az egyensúlyi eloszláshoz (tehát olyan w_{nm} átmeneti valószínűségeket veszünk, amelyek az adott egyensúlyi eloszláshoz tartanak) és sokaságátlagok helyett időátlagokat számolunk. Kérdés persze, hogy a rendszer bárhol elindítva egyértelműen az adott egyensúlyi eloszlásba kerül-e.

2.5. H -tétel és alkalmazásai

Legyen adott egy Ω állapottér és a w_{nm} átmeneti valószínűségek. A rendszer gráfját úgy konstruálhatjuk meg, hogy kijelöljük az Ω állapottér elemeinek pontjait a síkon, és akkor rajzolunk $m \rightarrow n$ irányított élt ha $w_{nm} > 0$. Ez a gráf irreducibilis, ha bármely állapotból eljuthatunk véges sok lépésben bármelyik állapotba.

Állítás. *Tegyük fel, hogy az állapottér irreducibilis, és van olyan $\tilde{p}(n)$ stacionárius megoldás, melyre fennáll a részletes egyensúly. Ekkor a folyamat ergodikus, és a stacionárius határeloszlás a $\tilde{p}$.*

2.5.1. A H -tétel levezetése

$\tilde{p}(n) > 0$, **minden n -re.** *Először is megmutatjuk, hogy ekkor $\tilde{p}(n) > 0$, minden n -re.* Válasszunk egy olyan n állapotot, hogy $\tilde{p}(n) > 0$ (ilyen van), és válasszunk egy tetszőleges k állapotot. n -ből k -ba véges sok lépéssel el lehet jutni:

$$n \rightarrow l_1 \rightarrow l_2 \rightarrow \dots \rightarrow l_j \rightarrow k.$$

$w_{l_1, n} > 0$ és a részletes egyensúly miatt $\tilde{p}(n)w_{l_1, n} = \tilde{p}(l_1)w_{n, l_1}$. Itt a bal oldal pozitív, így a jobb oldal is az, vagyis $\tilde{p}(l_1) > 0$. $w_{l_2, l_1} > 0$ és a részletes egyensúly miatt $\tilde{p}(l_1)w_{l_2, l_1} = \tilde{p}(l_2)w_{l_1, l_2}$. Itt a bal oldal pozitív, így a jobb oldal is az, vagyis $\tilde{p}(l_2) > 0$. Ezt tovább csinálhatjuk, amíg el nem jutunk k -ba, így $\tilde{p}(k) > 0$.

A H függvény. Legyen $p(n, t|k)$ megoldása a Master-egyenletnek (w_{nm} -ek adottak, így felírható és megoldható a Master-egyenlet). k -t most tekintsük rögzítettnek, és vezessük be a $p(n, t) := p(n, t|k)$ jelölést.

$$(2.86) \quad H(t) := \sum_{n \in \Omega} p(n, t) \ln \frac{p(n, t)}{\tilde{p}(n)}.$$

Mivel $\sum_{n \in \Omega} p(n, t) = \sum_{n \in \Omega} \tilde{p}(n) = 1$, ezért $y_n := \frac{p(n, t)}{\tilde{p}(n)}$ bevezetésével

$$H = \sum_{n \in \Omega} \left[p(n, t) \ln \frac{p(n, t)}{\tilde{p}(n)} - p(n, t) + \tilde{p}(n) \right] = \sum_{n \in \Omega} \tilde{p}(n) [y_n \ln y_n - y_n + 1].$$

Tekintsük az $f(y) = y \ln y - y + 1$ függvényt ($y > 0$). Könnyen ellenőrizhető, hogy $f(1) = 0$, minden más helyen pozitív, sőt 0, illetve ∞ határértékben sem tart nullához.

Ebből következik, hogy $H \geq 0$, és mivel $\tilde{p}(n)$ mindig pozitív, ezért $H = 0$ akkor és csak akkor, ha mindegyik $y_n \ln y_n - y_n + 1 = 0$. Ez $y_n = 1$ esetén áll fenn, vagyis $H = 0$ akkor és csak akkor, ha $p(n, t) = \tilde{p}(n)$ minden n -re.

H deriváltja. Deriváljuk a (2.86) H függvényt idő szerint. Itt az összegben csak azok a tagok szerepelnek, melyekben $p(n, t) \neq 0$, hiszen az ilyen tagok H -hoz sem adnak semmit.

$$\dot{H}(t) := \sum_n \dot{p}(n, t) \ln \frac{p(n, t)}{\tilde{p}(n)} + \sum_n p(n, t) \frac{\tilde{p}(n)}{p(n, t)} \frac{\dot{p}(n, t)}{\tilde{p}(n)} = \sum_n \dot{p}(n, t) \ln \frac{p(n, t)}{\tilde{p}(n)},$$

ugyanis $\sum_n \dot{p}(n, t) = \frac{\partial}{\partial t} \sum_n p(n, t) = \frac{\partial}{\partial t} 1 = 0$. Most használjuk fel a (2.80)-t:

$$\begin{aligned} \dot{H}(t) &= \sum_{n,l, n \neq l} [w_{nl}p(l, t) - w_{ln}p(n, t)] \ln \frac{p(n, t)}{\tilde{p}(n)} \\ + \dot{H}(t) &= \sum_{n,l, n \neq l} [w_{ln}p(n, t) - w_{nl}p(l, t)] \ln \frac{p(l, t)}{\tilde{p}(l)} \quad n \leftrightarrow l \text{ csere} \\ \hline 2\dot{H}(t) &= \sum_{n,l, n \neq l} [w_{nl}p(l, t) - w_{ln}p(n, t)] \ln \left(\frac{p(n, t)}{\tilde{p}(n)} \frac{\tilde{p}(l)}{p(l, t)} \right) \end{aligned}$$

Az utóbbi egyenletben az összegzésből kihagyhatjuk azokat a tagokat, amelyeknél $w_{nl} = 0$, hiszen ekkor a részletes egyensúly és $\tilde{p}$ pozitívága miatt $w_{ln} = 0$, vagyis az ilyen tagok nem adnak járulékot.

$$\dot{H}(t) = \frac{1}{2} \sum_{n,l, n \neq l} w_{nl}p(l, t) \left[1 - \frac{w_{ln}p(n, t)}{w_{nl}p(l, t)} \right] \ln \left(\frac{p(n, t)}{\tilde{p}(n)} \frac{\tilde{p}(l)}{p(l, t)} \right).$$

Itt $w_{ln}/w_{nl} = \tilde{p}(l)/\tilde{p}(n)$, a részletes egyensúly miatt. Így bevezetve az $y_{nl} := \frac{p(n, t)}{\tilde{p}(n)} \frac{\tilde{p}(l)}{p(l, t)}$ jelölést, a fenti egyenlet alakja:

$$(2.87) \quad \dot{H}(t) = \frac{1}{2} \sum_{n,l, n \neq l} w_{nl}p(l, t) [1 - y_{nl}] \ln y_{nl}.$$

Vizsgáljuk az $f(y) := (1 - y) \ln y$ függvényt ($y > 0$). Könnyen ellenőrizhető, hogy $f(1) = 0$ és minden más helyen negatív, és 0, illetve ∞ határértékben sem tart nullához. Mivel $w_{nl}p(l, t) > 0$, azért $\dot{H} \leq 0$, vagyis H monoton csökkenő.

Végeredmény. Mivel H nemnegatív és monoton csökkenő, ezért $t \rightarrow \infty$ esetén véges határértékhez tart. Ebből fakadóan $\lim_{t \rightarrow \infty} \dot{H} = 0$, hiszen H monoton csökkenőleg történő véges határértékhez tartása azt jelenti, hogy az érintő fokozatosan átmegy vízszintesbe.

Nagyon nagy t -kre már $p(n, t) = p(n, t|k)$ sem lehet nulla, hiszen a gráf irreducibilis, vagyis k -ból n -be véges sok lépéssel el lehet jutni, így a k -ból n -be jutás valószínűsége elég nagy idő után már biztosan pozitív. Ez azt is jelenti, hogy nagy t -k esetén a (2.87) összegben csak azok a tagok nem szerepelnek, melyekben $w_{nl} = w_{ln} = 0$.

$t \rightarrow \infty$ esetén (2.87) bal oldala nulla, jobb oldala pedig csak akkor lehet nulla, ha az összegben szereplő összes nl párra $y_{nl} = 1$.

$$1 = \frac{p(n, t)}{\tilde{p}(n)} \frac{\tilde{p}(l)}{p(l, t)} \quad \Rightarrow \quad \frac{p(n, t)}{\tilde{p}(n)} = \frac{p(l, t)}{\tilde{p}(l)} =: \lambda.$$

Node a normálási feltételek miatt

$$\lambda \sum_{n \in \Omega} \tilde{p}(n) = \sum_{n \in \Omega} p(n, t) \quad \Rightarrow \quad \lambda = 1.$$

Látjuk tehát, hogy $y_{nl} = 1$ esetén $p(n, t) = \tilde{p}(n)$ és $p(l, t) = \tilde{p}(l)$. Minthogy az irreducibilitás miatt az összegben szereplő nl párok összesen lefedik az állapotteret, és bármely

k -ból indulva végigmehetünk a levezetés eddigi lépésein, így arra a végeredményre jutunk, hogy

$$(2.88) \quad \lim_{t \rightarrow \infty} p(n, t|k) = \tilde{p}(n), \quad \forall n, k \in \Omega \text{ esetén.}$$

Ez a H -tétel⁴. Az irreducibilitás és a részletes egyensúly fennállása tehát ergodikus rendszerhez vezet. Fontos következmény, hogy $\lim_{t \rightarrow \infty} H(t) = 0$.

2.5.2. Alkalmazás a kanonikus sokaságra

Legyen $E : \Omega \rightarrow \mathbb{R}$ alulról korlátos függvény. Ekkor

$$(2.89) \quad Z := \sum_{n \in \Omega} e^{-\beta E_n}, \quad \tilde{p}(n) := \frac{1}{Z} e^{-\beta E_n}.$$

Ezt nevezzük Boltzmann-féle kanonikus eloszlásnak. Általában egy fizikai rendszer mikroszkopikus szintjén fennáll az időtükrözési szimmetria, így w_{nm} definiálásakor kiindulhatunk a részletes egyensúlyból, így $n \neq m$ esetén

$$(2.90) \quad w_{nm} e^{-\beta E_m} = w_{mn} e^{-\beta E_n} \quad \Rightarrow \quad \frac{w_{nm}}{w_{mn}} = e^{-\beta(E_n - E_m)},$$

w_{nn} meghatározásához pedig (2.79)-et kell alkalmazni. Ez az eljárás rendkívül nagy szabadságot ad a w_{nm} értékek meghatározásához. Minthogy itt mindegyik $w_{nm}, n \neq m$ érték pozitív, ezért a gráf irreducibilis lesz, vagyis fennáll a H -tétel: a (2.80) Master-egyenlet $p(n, t|m)$ megoldása esetén

$$\lim_{t \rightarrow \infty} p(n, t|m) = \tilde{p}(n) = \frac{1}{Z} e^{-\beta E_n}.$$

Mindenek előtt vizsgáljuk meg az időbeli változás, és az egyensúlyi termodinamikai fogalmak kapcsolatát. Legyen m tetszőleges, de rögzített állapot és $p(n, t) := p(n, t|m)$. Ehhez használjuk a (2.86) H függvényt:

$$H = \sum_{n \in \Omega} p(n, t) \ln p(n, t) - \sum_{n \in \Omega} p(n, t) [-\beta E_n - \ln Z] \geq 0 \quad \Bigg/ \cdot \frac{1}{\beta}$$

$$\frac{H}{\beta} = \frac{1}{\beta} \sum_{n \in \Omega} p(n, t) \ln p(n, t) + \sum_{n \in \Omega} p(n, t) E_n + \frac{1}{\beta} \ln Z \geq 0.$$

Bevezetve az alábbi jelöléseket, szemléletes alakra hozhatjuk ezt az egyenletet:

$$\begin{aligned} \beta &= \frac{1}{k_B T}, \\ F &= -\frac{1}{\beta} \ln Z, \\ \langle E_t \rangle &= \sum_{n \in \Omega} p(n, t) E_n, \\ -TS_{inf}(t) &= \frac{1}{\beta} \sum_{n \in \Omega} p(n, t) \ln p(n, t), \end{aligned} \quad \Rightarrow \quad k_B T H(t) = \underbrace{-TS_{inf}(t)}_{F_{nemegyensulyi}(t)} + \langle E_t \rangle - F \geq 0.$$

⁴A bizonyítás az utolsó rész kivételével korrekt. Az utolsó részben tulajdonképpen hallgatólagosan azt használtuk ki, hogy $p(n, t)$ -nek létezik pozitív határértéke. Ez azonban még bizonyításra szorul.

Láthatjuk tehát, hogy $F_{nemeqyensúlyi}(t) \geq F$. Ha $t \rightarrow \infty$, akkor $H \rightarrow 0$, így

$$\lim_{t \rightarrow \infty} F_{nemeqyensúlyi}(t) = F.$$

Az eredmény rendkívül szemléletes: egy fizikai rendszer nemegyensúlyi szabadenergiája nagyobb az egyensúlyi szabadenergiánál. Az idő múlásával pedig mindenképpen beáll az egyensúly.

2.5.3. Metropolis algoritmus

Készíteni akarunk egy olyan algoritmust, ami a (2.89) egyensúlyi eloszláshoz tart. Ehhez vezessük be a következő jelöléseket ($n \neq m$ esetén)

$$A(m \rightarrow n) = \begin{cases} 1, & \text{ha } E_n \leq E_m, \\ e^{-\beta(E_n - E_m)}, & \text{ha } E_n > E_m. \end{cases} \quad \text{ún. elfogadási valószínűség,}$$

$$g(m \rightarrow n) = g(n \rightarrow m) \quad \text{ún. kiválasztási valószínűség.}$$

Ezek segítségével vezessük be az átmeneti valószínűségeket:

$$w_{nm} := g(m \rightarrow n)A(m \rightarrow n).$$

Ekkor teljesül a (2.90), vagyis az eloszlásnak megfelelő átmeneteket hoztunk létre, és az egyensúlyi $\tilde{p}$ eloszlással teljesül a (2.83) részletes egyensúly is.

Az eredeti Metropolis algoritmusban $g(m \rightarrow n) = 1/N$, ahol N az állapottér elemeinek száma. Az algoritmus pedig úgy megy, hogy elindulunk valamelyik m állapotból, és a következő lépésben w_{nm} valószínűséggel leszünk a n állapotban (véletlenszám-generálás szükséges). Az algoritmus akkor halad gyorsan, ha $\sum_{n, n \neq m} w_{nm}$ alig kisebb 1-nél, és az

$A(m \rightarrow n)$ arányok is a lehető legnagyobbak. Elég sok lépés után ($t \rightarrow \infty$) annak a valószínűsége, hogy épp az n állapotban vagyunk $\tilde{p}(n)$, függetlenül attól, hogy melyik állapotból indultunk.

3. fejezet

Függelék

3.1. Fourier-transzformáció

Egy $g(t)$ $\pm\infty$ -ben eltűnő függvény Fourier-transzformáltját így értjük:

$$g(\omega) = \int_{-\infty}^{\infty} g(t)e^{i\omega t} dt, \quad g(t) = \frac{1}{2\pi} \int_{-\infty}^{\infty} g(\omega)e^{-i\omega t} d\omega.$$

Ez egy lineáris (unitér) transzformáció, melynek legfontosabb tulajdonságai:

$$\int_{-\infty}^{\infty} \dot{g}(t)e^{i\omega t} dt = -i\omega g(\omega), \quad \int_{-\infty}^{\infty} e^{\pm i\omega t} d\omega = 2\pi\delta(t).$$

3.2. Néhány szó a disztribúciókról

Jelölje D az olyan valós számokon értelmezett, akárhányszor differenciálható függvényeket, melyek csak egy korlátos halmazon különböznek nullától. Disztribúcióknak az olyan $f : D \rightarrow \mathbb{R}$, vagy $f : D \rightarrow \mathbb{C}$ függvényeket nevezzük, melyek lineárisak és folytonosak. D elemeit tipikusan φ -vel jelöljük, és próbafüggvényeknek nevezzük. Ha f disztribúció, akkor $\langle \varphi, f \rangle$ jelöli az $f(\varphi)$ valós, vagy komplex számot. Ha f egy lokálisan (azaz tetszőleges véges intervallumon) integrálható függvény, akkor f -ből disztribúciót is képezhetünk:

$$\langle \varphi, f \rangle = \int_{-\infty}^{\infty} \varphi(x)f(x)dx.$$

Ezeket nevezzük reguláris disztribúcióknak. A disztribúciók körében úgy szokás műveleteket bevezetni, hogy a bevezetendő műveletet kipróbáljuk a reguláris disztribúciókon, majd ezt általánosítjuk. Például a deriválást a parciális integrálás segítségével:

$$\langle \varphi, f' \rangle = \int_{-\infty}^{\infty} \varphi(x)f'(x)dx = - \int_{-\infty}^{\infty} \varphi'(x)f(x)dx = - \langle \varphi', f \rangle.$$

Ezt a formulát tekintjük a továbbiakban minden disztribúció deriváltjának. Vannak nem reguláris disztribúciók is. Ilyen például a Dirac-delta:

$$\langle \varphi, \delta(x - x_0) \rangle = \varphi(x_0).$$

Az ilyen disztribúciókra is gyakran alkalmazzuk a reguláris jelölést, emiatt vannak $\int_{-\infty}^{\infty} \varphi(x) \delta(x - x_0) dx$ alakú integrálok. Egy másik híres, nem reguláris disztribúció a főérték-integrál:

$$\left\langle \varphi, \mathbb{P} \left(\frac{1}{x} \right) \right\rangle = \lim_{\varepsilon \rightarrow +0} \left[\int_{-\infty}^{-\varepsilon} \frac{\varphi(x)}{x} dx + \int_{\varepsilon}^{\infty} \frac{\varphi(x)}{x} dx \right].$$

Könnyű megmutatni, hogy $(\ln|x|)' = \mathbb{P} \left(\frac{1}{x} \right)$ disztribúció értelemben, azaz ha két oldalt, mint egy-egy disztribúciót valamely próbafüggvényre alkalmazzuk, akkor azonos értéket kapunk. Most pedig gondoljuk meg az alábbi határátmenetet:

$$(3.1) \quad \lim_{\varepsilon \rightarrow +0} \frac{1}{x \pm i\varepsilon} = \mathbb{P} \left(\frac{1}{x} \right) \mp i\pi\delta(x).$$

Ezt a limeszt úgy kell érteni, hogy tetszőleges φ próbafüggvényt véve

$$\lim_{\varepsilon \rightarrow +0} \left\langle \varphi, \frac{1}{x \pm i\varepsilon} \right\rangle = \left\langle \varphi, \mathbb{P} \left(\frac{1}{x} \right) \mp i\pi\delta(x) \right\rangle.$$

Először is alakítsuk át a törtet:

$$\frac{1}{x \pm i\varepsilon} = \frac{x}{x^2 + \varepsilon^2} \mp i \frac{\varepsilon}{x^2 + \varepsilon^2}.$$

Innen tagonként vizsgálódhatunk. Kezdjük az elsővel:

$$\left\langle \varphi, \frac{x}{x^2 + \varepsilon^2} \right\rangle = \int_{-\infty}^{\infty} \varphi(x) \frac{x}{x^2 + \varepsilon^2} dx.$$

A tört $\varepsilon \rightarrow +0$ esetén egyre inkább átmegey $1/x$ -be, maga az integrál pedig a főértékhez tart. A második tagnál

$$\left\langle \varphi, \frac{\varepsilon}{x^2 + \varepsilon^2} \right\rangle = \int_{-\infty}^{\infty} \varphi(x) \frac{\varepsilon}{x^2 + \varepsilon^2} dx = \int_{-\infty}^{\infty} \varphi(z\varepsilon) \frac{1}{z^2 + 1} dz.$$

Ez $\varepsilon \rightarrow +0$ esetén egyre inkább átalakul a

$$\varphi(0) \int_{-\infty}^{\infty} \frac{1}{z^2 + 1} dz = \varphi(0) [\arctan z]_{-\infty}^{\infty} = \varphi(0)\pi = \langle \varphi, \pi\delta(x) \rangle$$

értékbe. Ezzel a fenti formulát igazoltuk.